

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA
TOMUS LXV.

HUNGARIA
SZEGED
1979

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA HISTORICA

TOMUS LXV.

SZEGED
1979

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
ACTA HISTORICA

Szerkesztő bizottság

DR. CSATÁRI DÁNIEL, DR. GAÁL ENDRE, DR. GYIMESI SÁNDOR,
DR. KRISTÓ GYULA, DR. MÉREI GYULA, DR. SZÁNTÓ IMRE

Redegit

DR. IMRE SZÁNTÓ

Szerkesztette

DR. SZÁNTÓ IMRE

HU ISSN 0324—6965

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*

A KATOLIKUS FALUSI KISISKOLAI OKTATÁS HELYZETE MAGYARORSZÁGON A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Előszó

A magyar helytörténeti kutatás mindeddig eléggé figyelmen kívül hagyta a nevelés- és művelődéstörténelem kérdéseit, pedig mind a tanárképzés, mind a pedagógiai munkában dolgozó nevelők önképzése szempontjából fontos a múlt „történetiségen alapuló” megismerése.¹ A korszerű közoktatás továbbfejlesztése sürgeti a neveléstörténeti kutatás fokozását. A vidéki levéltárak is bő lehetőséget biztosítanak az ilyen irányú kutatásokhoz. A kiaknázatlanság különösen az egyházi levéltárakra vonatkozik, márpedig a XVIII. század 70-es éveit — főként a falusi népoktatás — teljesen az egyházak kezén volt.²

Neveléstörténeti irodalmunkban elsősorban alsófokú nevelési intézményeink, az elemi, illetve az általános iskolák története a legelhanyagoltabb, holott a népoktatás jelentőségének növekedése szükségessé tenné az ezen a téren megtett út vizsgálatát.³ A polgári neveléstörténetírás háttérbe szorította az elnyomott tömegek nevelésének vizsgálatát; lényegében csak az uralkodó osztály körében folyó neveléssel foglalkozott.⁴

A falusi iskolák múltjának, sorsának felmérése, az antifeudális erők harcának számbavétele marxista neveléstörténetünk sürgető szükséglete. Ebből az adósságból szeretnénk valamicskét törleszteni, amikor tanulmányunkban a dolgozó nép legnagyobb tömegeit érintő iskolatípus, a falusi elemi (kisiskolai) katolikus népoktatás helyzetével foglalkozunk a XIX. század első felében.⁵

Ezeket az „alsórendű” iskolákat eredetileg triviális (scholae triviales), majd „nemzeti iskoláknak” (scholae vernaculae, még inkább: scholae nationales) hívták, mivel ezekben nemzeti nyelven folyt a tanítás. Az „elemi” iskola szakkifejezés csak a reformkorban vált általánossá.⁶ A korabeli latin megfelelőik szó szerint nehezen fordíthatók le magyarra egyértelműen. Az „alsófokú iskola” elnevezés azért nem megfelelő, mert a szóban forgó iskolák nem folytatódtak közép- és felsőfokon. De nem helyes a „népiskola” elnevezés sem, mert ezen a néven az 1868-i XXXVIII. tc. egy új, a korábbinál magasabb szintű iskolát hozott létre. Csak zavart okozna — éppen úgy,

¹ FÖLDES ÉVA, 1969, 9.

² SZAKÁL JÁNOS 1934, 11.; KÖTE SÁNDOR, 1963, 308—311.

³ HANZÓ LAJOS, 1963, 307—316.: Ezen a téren csak néhány kiemelkedő munkával dicsekedhetünk. Így pl. MOLNÁR ALADÁR, 1881.;

BÉKEFI REMIG, 1898.; KISS ÁRON, 1881.; PERES SÁNDOR, 1890.;

PÉTERFY SÁNDOR, 1896.: Hazai pedagógia-történeti kutatásainkban az elmúlt másfél évtizedben a főfeladat a kapitalizmus 100 évének, forradalmi és demokratikus hagyományainknak, továbbá a népi demokratikus időszak vizsgálata volt. Vö. SIMON GYULA, 1963, 250.

⁴ Vö. VÁG OTTÓ, 1969, 49.

⁵ MÉSZÁROS ISTVÁN, 1972, 242. „Hazai népoktatásunk e korszakának teljes feldolgozása és részletes elemzése a jövő el nem hanyagolható feladata”.

⁶ MÉSZÁROS ISTVÁN, 1968, 17.

mint az „elemi iskola” név is —, ha az 1848 előtti népoktatási intézményekre alkalmaznánk. Találónak érezzük viszont Mészáros István elnevezését, aki az 1560 és 1868 között létezett önálló, más iskolatípustól szervezetileg független oktatási-nevelési intézményt „kisiskola” névvel illeti.⁷

Ezekben a „kisiskolákban”, amelyekben „a vallás tanítón kívül, egy tanteremben egy tanító tanította a gyermekeket”, a tudományok elemeit, „első vonásait” oktatta: a hit- és erkölctant, olvasást, írást és számolást.⁸ A népoktatás alapvető feladata az volt, hogy az alsóbb társadalmi rétegek tagjai — az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően — betagoódjanak az adott társadalmi rendbe.⁹ A falusi kisiskolai oktatástól lényegében különbözött a városi „elemi” oktatás. A városi gyermekek legnagyobb része a latin iskolához kapcsolódó legalsó osztályokban szerezte elemi ismereteit. Az itt folyó oktatás magasabb színvonalú volt a falusinál.¹⁰

Az 1848-as forradalom és szabadságharc előtt a népiskolai oktatás szervezetileg kizárólag a különböző egyházak kezében volt. Azért kell a magyarországi oktatásügyet tárgyaló munkának külön a katolikusok és külön a protestánsok (és más vallásfelekezetek) iskolázásával foglalkoznia, mert a királyi rendeleteken nyugvó intézkedések csak a katolikusok tanügyeire vonatkoztak kötelező érvénnyel. A protestánsok minden olyan rendelkezéssel szemben ellenállást tanúsítottak, amit nem az országgyűlés határozott. Mindkét vallásfelekezet mereven ragaszkodott jogaihoz, így aztán felekezeti szempontoktól mentes, mindenkire egyaránt kötelező iskolai norma csak az 1868. évi XXXVIII. (népoktatási) alaptörvényben érvényesülhetett először¹¹

Tanulmányunkban csak a katolikus egyház által létrehozott iskolaszerű oktatásról lesz szó, amelyben a jelzett korban a jobbágyság és zsellérség, valamint a falusi plebejusok különböző csoportjai részesültek. Szeretnénk megvizsgálni az egykori katolikus „elemi” iskoláztatásnak nemcsak szervezetét és hatókörét, hanem azt is, hogy milyen világképet szerezhetett az ország lakosságának többségét kitevő jobbágyság és zsellérség.

⁷ Mészáros István, 1972, 16—17.

⁸ Magda Pál, 1819, 104—105.; Majer István, 1844, 1—2.; Kiss Áron, I. 1881, 27.

⁹ Mészáros István, 1972, 37.

¹⁰ A második Ratio Educationis (1806) a városi iskolát önálló és befejezett iskolatípussá fejlesztette.

¹¹ Vö. Szakál János, 1934, 7.

Az iskolák építése a gyakorlat szerint a földesurak (kegyurak) kötelessége volt. De az egyházlátogatási jegyzőkönyvek¹² tanúsága szerint kegyúri alapítású iskolákkal elég kevés számban találkozunk. Így Fejér megyében az 1840-es években az iskolák túlnyomó többségét teljesen az egyházközségek tartották fenn. A 166 iskolából csupán 25 volt, ahol a földesúr vállalta a fenntartás költségeit.¹³ A nagybirtokosok még tettek valamicskét ezen a téren, bár korántsem annyit, mint amennyit tehettek volna. A megyei közbirtokos kisnemesség azonban jóformán semmit sem áldozott a falusi népoktatás ügyéért. A szenterzsébeti (Heves m.) plébános meg is jegyezte: „De könnyebb is itt (a fedemesi filiális községben — Sz. I.) a néppel boldogulni, mert érseki lévén ezen helység, fát könnyen nyer mindenkor, a lakosok pedig nemtelenek lévén, ha bajjal, sok fenyegetésekkel, kéréssel is, mégis csak könnyebben valamire birhatni, mint a nemeseket”.¹⁴

Népnevelésünk egyik legfőbb hiányosságát képezte az iskoláknak a „tankötelesekhez” mérten elégtelen száma. Némely megyében még az 1860-as évek végén is meglepően nagy volt az iskola nélküli községek száma. Így Vas megye 646 községe közül 297-ben nem találunk iskolát. A veszprémi egyházmegye anyaegyházaiban — Kurbély György püspök vizitációs jegyzőkönyvei alapján — a XIX. század első felében általában mindenütt volt iskolaépület, ellenben a leányegyházak legalább 30—40 százalékában nem akadt se iskola, se tanító.¹⁵ Az 1840-es évek elejéről származó küldöttségi jelentések¹⁶ Fejér megyében 15 olyan nagyobb pusztát neveznek meg, ahol „sem oskola, sem mester” nem volt.¹⁷

Bihar megyében — a tanfelügyelő jelentése szerint — az 1860-as évek végén csak a görögkeletieknek 120 községben nem volt iskola, de a többi felekezetnek is sok egyházközsége nélkülözte az iskolát. Alsó-Fehér megyében 62 községben semmi iskola nem volt, 64 községben pedig teljesen használhatatlanok az iskolaépületek. A nagyobb-részt szegény görögkatolikus és görögkeleti egyházak kevés helyen tudtak iskolát fenntartani.¹⁸

¹² Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek az egyházmegyei látogatás írásba foglalt emlékei. Rendkívül gazdag és sokoldalú anyagot tartalmaznak; a szorosan vett egyháztörténelmen kívül fontos forrásai a művészettörténetnek, a néprajznak, a nemzetiségi viszonyoknak, az iskolázásnak, a gazdaság- és művelődéstörténetnek. Lásd VANYÓ TIHAMÉR, 1933, 22—24.; Uő, 1940—41, 61—62.; VARGA IMRE, 1971, 1.

¹³ MÓRA MAGDA, 1966, 684.

¹⁴ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 23.

¹⁵ HERMANN EGYED, 1942—43, 402.

¹⁶ A népoktatás helyzetét az 1830-as évek végén és a 40-es évek elején a népművelési küldöttségi munkálatok alapján tudjuk meglehetősen pontosan felmérni. Lásd SZÁNTÓ IMRE, 1971, 119—121.

¹⁷ MÓRA MAGDA, 1966, 683.

¹⁸ Jelentés, 1870. Első rész, 12.

A népesebb községekben volt ugyan iskola, de oly kevés tanteremmel, hogy a „tankötelesek” fele sem férhetett be. Így egy-egy helységben évenként igen sok gyermek maradt beiskolázatlanul. Éppen ezért az 1868. évi népiskolai törvénynek legényesebb rendelkezését, az általános tankötelezettséget, a szükséges iskolák hiánya miatt, a legjobb akarattal sem lehetett máról holnapra végrehajtani. A meglevő tantermekben alig volt elhelyezhető a tanköteles gyermekek 60 százaléka. Ha pedig az 1868. XXXVIII. törvénycikknek azt a megszorítását is tekintetbe vették volna, hogy egy-egy tanteremben 80-nál több gyereket nem lehet felvenni, akkor az összes tanköteleseknek legfeljebb negyedrésze járhatott volna iskolába.¹⁹

A második Ratio (1806) erősen számított a földesurak segítségére a falusi iskolák alapításában. De a nagyuraktól hiába várta „a nemeslelkű áldozatot”, mert a földesurak inkább tíz istállót építettek, mint egy iskolát.²⁰ „Oh ha tudná a hon, mily sok bajba kerül falun nem egy iskolaházát, hanem csak egy iskola gunyhót is fölépíteni, hogy mennyi szétágazó érdekeket kell a lelkipásztornak összeegyenlíteni, mennyi nehézségeket leküzdeni, mennyit egy iskola építésére szükséges térért, vagy egy-két száz tégláért, vagy néhány darab fáért némely hatalmasok előtt s sokszor siker nélkül eskedelni...”²¹

Mivel a földhözragadt jobbágyság nem tudtak eleget tenni az iskolaépítési és karbantartási kötelezettségeiknek, ennél fogva a tanító lakások, iskolaépületek, illetve tantermek siralmas állapotokat mutattak. „A község terhe építeni az iskolákat és mesterházat — írja Edvi Illés Pál 1833-ban —, ez pedig tudni való, mely magával tehetetlen... Többnyire ezen épületek megannyi csúfos pasquillusok a nevelésre. Velük egy nyomon jár a mester lakás, mintha a tudomány és nevelés műhelyéhez csak hitvány kunyhók illenének. Úgy de különben ki építsen? A jobbágy-e? az úgy is eléggé nyomatott. Erre még több s új terhet tenni nagy bűn lenne...”²²

Több helyen a tanító kénytelen volt tanterem hiányában saját lakószobájában tanítani, mint az 1810-es években az egri járásban Domoszlón, Vécsen, Markazon, a gyöngyösi járásban Fancsalon, Nagyrédén, a hevesi járásban Ugrán, a pétervásárai járásban Recskén, Szajlán és Szentdomonkoson.²³ Még sorolhatnánk más megyékből is azokat a falvakat, amelyekben az iskolamester saját lakószobája szolgált tanteremként.²⁴ A Fejér megyei Pötöle-pusztán, ahol pedig a földesúr tanítót tartott, a 22 tanköteles gyerek számára az 1840-es években „oskolai külön épület nincsen, meg a tanító is jelenleg a gulyással és béreseivel együtt lakik s ott tanít”.²⁵

Mindennek legtöbbször iskolakerülés a következménye, hiszen a tanulók nem fértek el a tanító szűk lakószobájában. „... most iskoláink nagy részint olyanok — írja a Religio 1845-ben —, hogy a gyermekek kénytelenítettek nem a padokban, mert azok ott ritkán találtnak, hanem a földön összezsugorodottan ülve hallgatni a tanítást a tanító, vagy lelkipásztortól, kik jól vigyázzanak, hogy lábukat meg ne mozdítsák, nehogy az egyik vagy másik gyermekre tiporjanak, főképp, ha a lelkipásztor szüntelen sürgetésére egy kissé számosabban sereglenek a gyermekek össze”.²⁶

¹⁹ Uo. 14.

²⁰ VPL Informationes de scholis trivialibus 1833—1834. Gelse (Zala m.). „Dolendum certe, quod in gremio tot, ac talium jam melius jam vero mediocrius subsistentium Dominorum Terrestrialium, tam desolatam domum, tamque desertam scholam cogatur videre homo...”

²¹ Religio, 1845, 13. sz. Id. OLTVÁNYI PÁL, 1884, 22—23.

²² EDVI ILLÉS PÁL, 1833, 59.

²³ EÉL VC rakt. sz. 3602. Bogdány, 1828.

²⁴ VPL Informationes de scholis trivialibus Anni 1838—1839. Kemend (Zala m.). „Magister cum numerosa sua familia et scholari juventute ad unicum cubile constrictus est”.

²⁵ MÓRA MAGDA, 1966, 684.

²⁶ Religio, 1845, 13. sz. Id. OLTVÁNYI PÁL, 1884, 23.; MÓRA MAGDA, 1966, 688.

A tanítói lakások, a tantermek jelentős hányada rossz, dűledező, elhagyatott állapotban várta a szükséges javításokat; szűkösek, sötétek, nedvesek, esőtől átjártak; nyirkosak voltak.²⁷ Az 1840-es évekből származó jelentések szerint a Fejér megyei 166 iskola közül szinte használhatatlan állapotban volt 43, 50 helyen javításra szorult, s csupán 73 iskola volt igazán jó karban. Vagyis az iskolaépületeknek alig fele felelt meg rendeltetésének.²⁸ 1847 őszéig valamit javult ugyan a helyzet, de 25 iskola sürgős javításáért újra szót emelnek a jelentések.²⁹

Pálffy József geresdi evangélikus lelkész 1848. évi beadványából idézzük az alábbiakat: „Így az iskolákat kivétel nélkül mindenütt célszerűtleneknek, a gyermekek számára képest szűkeknek, alacsonyoknak, sötéteknek, nedveseknek, s így a növendékekre s tanítóra nézve egyaránt egészségteleneknek találtam, — s ahol a gyermek testileg elsorvad, hogyan fejlődhessek, hogyan emelkedhessek ott a lélek?”³⁰

Felnémten és Szentersébeten (Heves m.) a tanterem nemcsak tanítási célokat szolgált, hanem — tanulók hiányában — a mester éléskamrájául is. Az 1811. évi vizita így ír a bocsi (Heves m.) fiókegyház tanítói lakásáról: „Az egész épület a víznek járásában vagy helyezve, ugyan azért a tanító lakása igen félelmetes, sőt veszélyes, fél igen is családjával együtt, mihelyest valamely igen terhes felhő mutatkozik az égen, hogy nemcsak maga, de szobájának bútorzata is megfürdik; úgy is történt már itt lakásomnak 14 éve alatt többször — emlékezik vissza a plébános —, de legmélyebb emlékezetembe levő a tavalyi egymás után két éjjeli áradáskor, mert a szobájának a falán be, az ajtaján kiment a víz, minden bútora a vízben veszett, veszedelmében, melyben élete is forgott, a hegy oldalban bámuló sokasághoz folyamodott segedelemért és szerencséje, hogy találkozott megmentője...”³¹

S még szaporíthatnánk az elszomorító példákat. Nem sokat javultak ezen a téren a viszonyok a XIX. század közepére sem. Az iskolának szánt épületek, melyek többnyire a tanítónak is lakásul szolgáltak, sok panaszra adtak okot. Angyal Imre felső-nánai (Heves m.) plébános ezeket jegyezte meg a tanteremről: „A tanoda szobába télen csak zsúfolva férnek be a gyermekek, s azért alig lehet köztük egy órát folyvást kiállni és a nélkül, hogy egy, vagy másíknál az ember lábára ne hágjon, köztük elmenni”.³²

A gyöngyöstarjani (Heves m.) iskolaterem is olyan szűkös és sötét volt, hogy téli időben, „midőn számosabban járhatnak a gyermekek, az önkényi jövőki sem férnek be, s ha beborult az idő, olvasni s írni csak nehezen lehet benne”. Mivel Tiszaabádon és Szalókon (Heves és Külső-Szolnok m.) a régi iskolaépület összeomlott, „a tanítás idegen szívésségéből átkölcsozött házakban vagy kamrákban tartatott”.³³

Gyulakesziben (Zala m.) istállót alakítottak át iskolává, Tördemicen (Zala m.) egy ócska, régi konyhát, az ácseszéri (Veszprém m.) tanteremről pedig azt mondja a vizita, hogy istállószzerű, sötét és rosszlevegőjű, a lókutiról (Veszprém m.), hogy „rablók barlangja” (spelunca latronum).³⁴ A korabeli iskolák közt nem egyet találunk, amely a legelemibb higiéniai követelményeknek sem felelt meg. A plébános a vörösbereinyi (Veszprém m.) iskolát és a mester szobáját úgy jellemzi, hogy az nemcsak jelen, filantrópikus századunkban, de bármely barbár korszakban is gonosztevő latrok börtönének is alkalmatlan, főleg téli időben. Nem sokban különbözött tőle a lókuti,

²⁷ MÓRA MAGDA, 1966, 684.

²⁸ Uo.

²⁹ MÓRA MAGDA, 1977, 43.

³⁰ OL 1848/1849-i minisztériumi levéltár. Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium Közoktatási Osztály. Elemi iskolai szakosztály, 23. kútfő, 36. tétel.

³¹ EÉL VC Bocs (Heves m.), 1811.

³² SZÁNTÓ IMRE, 1957, 24—25.

³³ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 24—25.

³⁴ HERMANN EGYED, 1942—43, 402.

amelyet egyenesen „siralomháznak” neveztek. Bakonyszentlászlón (Veszprém m.) a gyermekek tanításának céljára a falusi kondás házát adták át. Felsőörsön (Zala m.) a korcsmaház elejét alakították át iskolai célra.³⁵

A fából és vályogból épített szalma- vagy nádfedél alatti iskolaépületek és meszterházak a nép szegénységét tükrözték.³⁶ Csermelyen (Borsod m.) az 1820-as évek elején az iskolaépületet eredetileg halottas kápolnának építették fel, mivel azonban a lakosságot nem lehetett rászoktatni arra, hogy halottait oda szállítsa, a kápolnát később az egyházi hatóságok jóváhagyásával iskolává alakították át.³⁷

Mindezek folytán az iskolába járást és az oktatás színvonalát hátrányosan befolyásolta az iskolaépületek, illetve tantermek siralmas állapota vagy hiánya. Az iskolák — ahol voltak — „a szükség és fogyatkozás vázai”.³⁸ Csanád megyében különösen a katolikus, a görög egyesült (görögkatolikus), de főképpen a görög nem egyesült (görögkeleti) felekezeti iskolák a legelhanyagoltabbak. Nem egy helyen előfordult, hogy tanterem hiányában a tanító kénytelen lakószobájába tanítani. Apátfalván az iskola falait minden pillanatban a ledőlés fenyegette. A tetőn át becsorgott az eső. A falak botrányosan piszkosak, meszeletlenek, omladozók. A tanterem olyan gidres-gödörös, hogy állandóan az orra bukás veszedelme fenyegette a tanítót. Hasonló a helyzet Csanádon is. Minthogy a tanterem padlása nem volt megtapasztva, nem lehetett fűteni.³⁹

Nagylakon (Csanád m.) nem volt katolikus iskola, ezért a tanító a tanítványokkal együtt bérelt házban szorongott.⁴⁰ Nagykovács telepés- (kertész-) községben iskola nem volt, a tanító a gyermekekkel a „helység házá”-nál egy szűk szobában foglalkozott. Pitvaroson és Nagy-Kovácsházán (Csanád m.) „a tanuló terem a gyermekek számára képest szűk” volt.⁴¹

Egy 1870. évi jelentés közvetlen tapasztalatok alapján állíthatta, „hogy a hazánkban létező népiskolai tantermek nagy része olyan, hogy a napnak legalább felét benne töltő gyermek sokkal nagyobb kárt szenved testi kifejlődésében s egészségében, mint amennyi hasznót nyer a kapott tanítás által”.⁴²

A tantermek felszerelése igen szegényes, a legtöbb helyen hiányos volt. A gyermekek számára sima lócák, egy tábla, a tanítónak egy szék és asztal állt a helyiségben.⁴³ A bessenyői (Heves m.) tanteremben 1810-ben találunk egy betű- és egy számolótáblát, a padok pedig a régi templomi székek maradványaiból kerültek ki. Ugyanígy engedték át Hevesen is a kimustrált templomi székeket az iskolának. Bábonyi községben (Borsod m.) 1810-ben a tanteremben egy hosszú asztal állott s kétfelől két lóca.⁴⁴ Borsod községben 1816-ban a tanteremben két összetákoltszerű asztalból, ülőszékből, táblából és egy bibliai olvasókönyvből tevődött össze a fel-

³⁵ MESZLÉNYI ANTAL, 1941, 127—128.

³⁶ EÉL VC rakt. sz. 3602. Nyíradony (Szabolcs m.), 1828. „Domus scholaris ex virgultis plasmatitis (vulgo patitis) ...erecta est, et stramine tecta...”

³⁷ BALLAGI KÁROLY, 1885, 30.

³⁸ CsmL I. Csanád vm. Népművelési Küldöttség 1838—1848. Elnöki évszaki jelentés a megyebeli népiskolákról 1842-ben. Makó, 1842. nov. 22.

³⁹ SZÁNTÓ IMRE, 1971, 123.

⁴⁰ CsmL I. Csanád vm. Népművelési Küldöttség 1838—1848. Elnöki évszaki jelentés a megyebeli népiskolákról 1842-ben. Makó, 1842. nov. 22.

⁴¹ Uo. Általános Átnézés Tekintetes Nemes Csanád Vármegyében levő Oskolák, és Népnevelés mibenlétének 1838-ik esztendőben.; Uo. Gyapay János kovács házi lelképásztor jelentése, 1838. okt. 31.

⁴² Jelentés, 1870. Első rész, 14—15.

⁴³ VPL Informationes de scholis trivialibus Anni 1838—1839. Mihályfa (Zala m.). „Parochiani... mensa, tabulis, scamnis sufficientibus, et accommodis nondum providerunt, unde institutio scholarium multis difficultatibus obnoxia redditur”.

⁴⁴ BALLAGI KÁROLY, 1885, 12.; SZÁNTÓ IMRE, 1957, 25.

szerelés.⁴⁵ Az edelényi (Borsod m.) iskola felszerelése 1852-ben nyolc fenyőfa-padból, egy hosszú fenyő asztalból, egy számoló táblából és egy fali ABC-ből állott.⁴⁶

A szükséges padok hiányában Kömlőn (Heves m.) még a század derekán is az iskolagyerekek egy része a csupasz földön ült. Nem egy helyen előfordult, hogy „sem padok, sem lócák nem lévén az iskolában, az iskolások részint deszka darabokon, lócákon, részint pedig a földön ülnek, a tanítás és az egészség kárára”, vagy hogy „lócák lévén, s nem padok az iskolában, az író gyermekek asztal mellett állva kén-telenek írni”. Vöröstőn (Veszprém m.) is oly szűk volt a tanterem, hogy az 50—60 gyermek legnagyobb része az agyagos földön és nem padlón kuporodott össze.⁴⁷

Nagyatádon (Somogy m.) 1815/17-ben 50 tanuló járt az iskolába, a felszerelés viszont csak egy asztal és két pad, úgyhogy a gyermekek nagy része a földön ült. Berzencén (Somogy m.) 40 gyermek részére három pad, Kéthelyen (Somogy m.) 60 gyermek részére hat pad szolgált. Tihanyban (Zala m.), ahol pedig télen-nyáron 72 gyermek járt iskolába, egyáltalán nem találunk padokat.⁴⁸ Különösen az írás sýn-lette meg ezt a mostoha állapotot. A gyermekek a kényelmetlen ülést megunva a tanításra nem tudtak figyelni.

Nem áll egyedül Markaz (Heves m.) a XIX. század közepén, ahol a felszereléshez két rossz padon kívül minden hiányzott.⁴⁹ Az apátfalvi (Csanád m.) iskola 1838-ban „még padokban is fogyatkozást szenved”, a csanádi görögkeleti iskolában levő padokat pedig rossz karban találták.⁵⁰ A szemerei (Borsod m.) anyaegyház iskoláját a század derekán mintegy 75 gyermek látogatta, holott „semmiféle felszerelése a Tanodának nem lévén, sem pad, sem asztal, sem szék, a tanulók majd csaknem egymás hátán vannak, a Tanító is csak egy helyben állhat meg”.⁵¹ Valóban „szánszalomra méltó sorsa” volt a fegyverneki (Heves és Külső-Szolnok m.) iskola tanítójának és tanítványainak, „...ily népesedett pusztán, hol 2054 magyar ajkú lélek telepedik... a gyenge tanulóknak sem ülé helyek, sem asztalok, hová könyvtéskeiket, kik azokkal bírnak, letehetnék, vagy hol magokat az írásban gyakorolnák”.⁵²

Még silányabbul voltak ellátva a tanulók tankönyvekkel, iskolaszerekkel, tintával, papírossal. A szegényebb szülők ezeket gyermekeik számára nem tudták megvásárolni. A nagylaki (Csanád m.) görögkeleti iskola tanulóiról jegyzik fel, hogy „semmi könyveik sincsenek, mivel arra gond nem fordítatik”.⁵³ Gátolta a népoktatás fejlődését az a körülmény, hogy a tanítók nagy része a legszükségesebb taneszközöket — például térképeket, földgömböt, természetrajzi ábrákat stb. — önmaga sem ismer-te, s azokat a tanításban használni nem tudta.⁵⁴

Mivel könyve nagyon kevés gyermeknek volt, az ABC tanulását azzal iparkodtak megkönnyíteni, hogy az iskolának megszerezték a kis- és nagybetűk összefoglaló tábláját, „mely azután a leghozzáférhetőbb helyen kifüggesztve képezte legtöbbször az iskola összes fölszerelését”.⁵⁵

⁴⁵ BALLAGI KÁROLY, 1885, 25.

⁴⁶ EÉL VC rakt. sz. 3602. Edelény, 1852.

⁴⁷ MESZLÉNYI ANTAL, 1941, 129.; EÉL VC rakt. sz. 3602. Jászberény. „...complures pueri in terra sedere cogantur...”

⁴⁸ HERMANN EGYED, 1942—43, 403.

⁴⁹ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 25.

⁵⁰ CsML 1. Csanád vm. Népművelési Küldöttség 1838—1848. Népművelési Jegyzőkönyv 1843-ik évi 1—9-ik vagyis mind. Horvát Mihály apátfalvi plébános jelentése, 1838. okt. 23.; Uo. Dragán István csanádi plébános jelentése, 1838. nov. 24.

⁵¹ EÉL VC rakt. sz. 3602. Szemere.

⁵² EÉL VC rakt. sz. 3602. Fegyverneki pusztá (Heves és Külső-Szolnok m.), 1852.

⁵³ CsML 1. Csanád vm. Népművelési Küldöttség 1838—1848. Általános Átnévése Tekéntetes Nemes Csanád Vármegyében lévő Iskolák és Népművelés mibenlétének 1838-ik esztendőben.

⁵⁴ Jelentés, 1870. Első rész, 18.

⁵⁵ HORVÁTH ILLÉS, 1896, 35., 49.

II

Az iskolamesterek (ludimagisterek)

A falusi kisiskolák elhanyagolt állapotának nem csekély oka volt a tanítók nagy részének képzetlensége, készségtelensége, sokirányú elfoglaltsága is. „Tagadni nem lehet — írja Maskovits Mihály 1833-ban —, hogy az úgy nevezett falusi iskolák állapota általában nézve nálunk igen szomorú, — nem mintha azoknak száma a népességhez képest aránytalanul csekély volna..., hanem mivel falusi iskolamestereink csak igen gyakran vagy maguk is tudatlanok, vagy pedig a szükséges tanítás módjában igen járatlanok lévén... De valjon lehet-e illő oktatást várni oly falusi tanítóktól, kiknek egy része mit sem tud egyebet, mint olvasni, valahogy írni, számolni”.⁵⁶

Népoktatásunk egyik legsúlyosabb baja a tanítóképzés fogyatékosága, általában a képesített tanítóknak való nagy hiány volt. „A tanítók olly csikorgó helyzetben vagynak — írja egyik kortárs 1841-ben —, hogy távol legyen náluk műveltséget keresni, de sokszor ama készséggel is szűkölködnek, minél fogva gyermekeiket leképzetni lehetnének képesek”.⁵⁷ A falvak onnan vették a tanítót, ahonnan éppen tudták. A kisebb részüknek csak elemi iskolai végzettsége volt. De a középiskolát járt tanítók közül is többen csak a gimnázium bizonyos osztályai (grammatika, syntaxis, retorika, poesis) valamelyikét végezték el. A felső osztályokba jóval kevesebben jutottak el, a filozófiai akadémiát pedig csak elvétve végezte el egy-egy tanító.

Veszprém megyében ez utóbbi végzettségükből egyet sem találunk 1815/17-ben. Zalaiban a gimnázium felső két osztályát elvégzett tanítók száma 30 körül járt. A filozófia első évfolyamát (logikát) vagy a másodikat (fizikát) ugyanakkor a megyében mindössze öt tanító végezte el.⁵⁸ „Itt az Ifjúság többnyire más tzelra neveltetik — írja Cserey Farkas 1806-ban —, és igen ritka eset is az, melly szerint valamely jelessebb tulajdonságú Tanuló Falusi mesterségre vágyódna, mert igazán megvalva, a mostani Falusi Mesterség szegényske sors...”⁵⁹

A tanítóképzés rendszere is maradt a régi. Az 1806-ban kiadott Ratio is a normális iskolákat jelölte ki tanítóképzőkkül.⁶⁰ A tankerületek székhelyén működő négyosztályos elemi iskolát nevezték „norma-iskolának”; e magasabb szintű mintaiskolában történt a leendő tanítók képzése is. „Ezen iskolák főcélja abban rejlik — olvasuk a Ratióban —, hogy az egész országban elhelyezett népiskolák élére állítandó tanítók bennök képeztessenek, akik mindenütt ugyanazon tanítási módszert vezetnek be és állandóan megtartják. Ezért ezen főelemi iskolákat közönségesen normális iskoláknak szokás nevezni, mivel mintái és nevelői intézetei a többieknek”.⁶¹

⁵⁶ MASKOVITS MIHÁLY, 1834.; BENKÓCZY EMIL, 1928, 28.

⁵⁷ AMBRUS SÁNDOR, 1841, 37.; PIUS DESIDERIUS, 22.

⁵⁸ HERMANN EGYED, 1942—43, 404.

⁵⁹ CSEREY FARKAS, 1806, 32.

⁶⁰ HORVÁTH ILLÉS, 1896, 49.

⁶¹ FRIML ALADÁR, 1913, 66. Ratio Educationis, 1777. XLVIII. §.; MAJER ISTVÁN, 1844, 2—3.

A normális iskolák szervezete a következő volt: négy osztály, ugyanannyi tanítóval, rajtuk kívül rajztanítóval, s a tanítójelöltek számára egy zenetanítóval. A norma egy igazgató alatt állott, ki a tankerületi főigazgatótól függött. A preparandisták előképzettsége igen különböző volt, ezeken a tanfolyamokon 1797 óta a tanítójelölttől legalább egy gimnáziumról szóló bizonyítványt kértek. A leendő tanítók hallgatták a norma tantárgyait, ismerkedtek tanítási módszereivel, később, a harmadik, illetve a negyedik, normális osztály tanítója bevezette őket a tanítási gyakorlatokba. A tanfolyam végeztével a nemzeti iskolák királyi inspektora jelenlétében vizsgáztak s bizonyítványt kaptak.⁶²

A tanfolyam időtartama változó volt, s gyakran igen rövid ideig — két-négy hónapig — tartott. Ezért írja Kiss Áron: „Az egész tanítóképzés nem volt tehát egyéb, mint néhány csekély tehetségű ember odaidomítása, hogy a falusi gyermeket írni, olvasni s a katekizmusra meg tudja tanítani”.⁶³ A tapasztalat azonban azt mutatta, hogy a normálisiskolából sem került ki elegendő számú és megfelelő képzettségű tanító.⁶⁴ Ekkor csak hat normáliskola működött az országban, ezek természetesen nem tudták ellátni a falusi kisiskolákat képzett tanítókkal.⁶⁵ Az itt nyert képzés csak sovány eredménnyel járt, úgy hogy az 1807. és 1825. évi országgyűlés is sürgette a tanítóképzés reformját és szabályszerű tanítóképzők felállítását.⁶⁶

Annak feltételei ekkor még nem voltak biztosítva, hogy a tanító alkalmazását a preparandia elvégzésétől tegyék függővé. A második Ratio (1806) sem írta elő kötelezőleg a tanítói képesítés megszerzését. A veszprémi egyházmegyében 1815/17-ben a preparandiát végzett tanítók száma még nem érte el az 50-et. Aránylag a legjobb a helyzet Somogy megyében; itt közel 20 tanítónak volt preparandiája. Zalában és Veszprém megyében egész esperesi kerületek voltak, melyekben egyetlen tanítóról sem mondják a viziták, hogy a preparandiát kijárta volna.⁶⁷ Fejér megyében az 1840-es években 41 tanítónak volt preparandia elvégzéséről bizonyítványa.⁶⁸ „Mert az iskolák számához csakugyan kevesek azon helységek — írja egy névtelen szerző 1832-ben a nép tanítóinak képzéséről és alkalmazásáról —, hol a fiatal tanítótul megkívánatik, hogy ügyességéről valamely bizonyáglevellet mutasson a praeparandia vagy előkészítő iskolától”.⁶⁹

Ezért még a régi eljárás is érvényben volt; az arra kedvet érző fiatalember az idősebb, tapasztaltabb tanító mellett tanítva tanulta meg a mesterséget. Korszakunk második felében korszerűsítésre szorultak már a normálisiskolák. E pár hónapos tanítói tanfolyamot ekkor már általában elégtelennek tartották. Tartalmilag is alaposabb, rendszeresebb képzésre volt szükség, amellet újak szervezése is halaszthatatlan volt. Egy-egy óriási tankerületben egyetlen normáliskola működött csak.⁷⁰

„Tanítókat készítő iskoláink nincsenek — jegyzi meg Zsoldos Ignác nevelésügyünk hiányosságait vizsgálva —, mert a mellyek léteznek, ezen nevet részint vagy éppen nem is érdemlik”.⁷¹ Az a rettentő elmaradottság, amit az egri érsekség egyházmegyei látogatásai alkalmával tapasztalt, készítették arra Pyrker László érseket, hogy intézetet alapítson az iskolamesterek kiművelésére. Az általa létrehozott egri

⁶² PIUS DESIDERIUS, 1833, 22.; KISS ÁRON, 1907, 166.; SZAKÁL JÁNOS, 1934, 16.

⁶³ KISS ÁRON, I. 1881, 44–45.

⁶⁴ BARANYÁBÓL G-ES, 1832, II. 96–97.; MAJER ISTVÁN, 1844, 2.

⁶⁵ KISS JÓZSEF, 1929, 30.; SZAKÁL JÁNOS, 1934, 17.

⁶⁶ SZEKFÜ GYULA, 1926, 300–301.; HUSZKA LÁSZLÓ, 1977, 15.

⁶⁷ HERMANN EGYED, 1942–43, 404–405.

⁶⁸ MÓRA MAGDA, 1977, 42., 44.

⁶⁹ RAVASZ JÁNOS, 1966, 404.

⁷⁰ MÉSZÁROS ISTVÁN, 1968, 149.

⁷¹ ZSOLDOS IGNÁC, 1836, 39.

első magyar nyelvű tanítóképző intézet alapításának célja: a tanítók kétségbeejtő tudatlansága miatt — ennek orvoslására — egy megfelelő, a kor színvonalán álló mesterképző felállítása.

Az intézet ünnepélyes megnyitása 1828. november 11-én történt. A két esztendőös tanulmányi idő alatt az elemi népiskolai anyagot rendszeresen tanította, s a pedagógiai tárgyakkal párhuzamosan nem feledkezett meg a gyakorlati kiképzésről sem.⁷² De nem feledkezett meg a tanítói hivatal két sallangjáról, a kántori és a jegyzői tisztre való előkészítésről sem. A képesített tanítók száma azonban roppant csekély volt; az egri érseki tanítóképző intézet a század derekáig még nem igen tudta éreztetni hatását.⁷³

A nagyműveltségű főpapok közül Pyrker László érsek 1828-ban Egerben, Szepessy Ignác püspök 1831-ben Pécsen, Kopácsy József hercegprímás 1842-ben Esztergomban, Haulich György püspök Zágrábban állított fel tanítóképző intézetet. Az 1842-ben megnyitott esztergomi mesterképezde eleinte tíz hónapos tanfolyamból állott, majd 1845 szeptemberétől kezdve két éves, de így is csak minden második esztendőben bocsátott ki tanítókat.⁷⁴

Amíg tehát a XIX. század elején kizárólag a Ration alapuló képzés szolgáltatta a tanítóságot, addig az 1830-as évektől kezdve megjelentek az új intézmények a tanítóképzés szolgálatára. A kormányzat 1840-ben úgy rendelkezett, hogy a tanulmányi alapból öt „királyi katolikus” tanítóképzőt kell felállítani (Pesten, Szegeden, Miskolcon, Érsekújváron és Nagykanizsán) két évfolyammal, magyar tanítási nyelvvel.⁷⁵ Ezeknek az intézeteknek közelebbi célja az volt, hogy itt azokat, akik a mesteri hivatalra kívánják magukat szentelni, erre lehetőleg a legjobban előkészítsék. További célja, hogy „a fölséges Királynak hű jobbágyok, Hazának jó emberek, művelt munkás s hasznos polgárok, hív lelkes és mi legfőbb, megelégedett fiúk, az Anyaszentegyháznak pedig jámbor, erényes és buzgó keresztény hívek neveltesse.”⁷⁶

Az 1840-ben kelt királyi rendelet értelmében a tanulmányi alapból felállítandó öt tanítóképző azonban csak pár évvel később nyílt meg, így a pesti 1844-ben. Ehhez az öt képzőhöz csatlakozott a győri 1847-ben. Ezek a képzők mindenütt a helybeli normális iskolák örökébe léptek, s az egri és más püspöki két évfolyamos képzőket utánozták. Hasonló módon nyíltak további képzők Rozsnyón, Szepesben, Brassóban és Csiksomlyón.⁷⁷ Nyugodtabb körülmények között is beletellett volna másfél-két évtized, amíg fokozatosan megvalósítható lett volna a tanítóképzés hiányosságainak felszámolása. Egységes állami tanítóképzés hiányában ugyanis a meglevő néhány képzőben a szükségletekhez mérten igen kevés tanítójelölt végzett.⁷⁸

Akadtak természetesen olyan tanítók, akik „egyszerű eszközeik mellett, a tanításra mintegy születve csudálatos előmenetellel tudják a gyengéd gyermekek elméjét művelni”. De másrésről nem kevés számmal találkozunk olyan tanítókkal is, akik „jobbán képesek tudatlanságot s erkölcstelenséget terjesztetni, mint a fogékony emberi szívet s lelket hasznos polgárokká képezni”. A csanádi görögkeleti vallásfelekezet tanítójáról, a szerb Popovits Athanázról azt jegyzik fel, hogy „írás, olvasáson kívül

⁷² BENKÓCZY EMIL, 1928, 21. s. köv.; SZAKÁL JÁNOS, 1934, 35—36.

⁷³ BENKÓCZY EMIL, 1928, 21. s. köv.; Religio és Nevelés, 1843. 40. sz. Az egri praeparandia jelen állása és szerkezete.

⁷⁴ Vö. Religio és Nevelés, 1843., 1847. évf.; SZAKÁL JÁNOS, 1934, 38—42.; HUSZKA LÁSZLÓ, 1977, 14.

⁷⁵ KISS ÁRON, I. 1881, 52.

⁷⁶ MAJER ISTVÁN, 1844, 5.

⁷⁷ SZAKÁL JÁNOS, 1934, 37—38.

⁷⁸ RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA, 1960, 62.

egyebet nem tud, minthogy preparandiát nem végzett, hanem szűcs mesterséget tanult”.⁷⁹

A veszprémi egyházmegyében 1845/46-ban tanítói és kántori képesítése körülbelül a felének volt meg; negyedrészenek négy-öt „deák-iskolája”, a többi pedig csak elemi iskolát végzett, s a gyakorlat útján szerezte meg a mesterségéhez szükséges tudást.⁸⁰ Heves megyében is a tanítók legtöbbször a XIX. század első felében csak elemi iskolai végzettsége volt. Poroszlón 1819-ben az Árva megyéből származott Tomány Mihályt találjuk az iskolamesteri hivatalban. Egy évig volt segédtanító, majd négy évig ellátta a harangozóságot, s végül a község, az uradalmi tisztség, a plébános és az alesperes közös beleegyezésével megválasztották az elhunyt kántor helyébe. A tanítóskodás mellett azonban tovább folytatta a szabómesterséget is.⁸¹

A középiskolát járt tanítók között is sok volt olyan Heves megyében, aki csak a gimnázium alsó osztályainak valamelyikét végezte el, mint pl. Nagy Sándor kömlői segédtanító, N. Veress József pélyi segédtanító és N. Pozsgay Ignác parádi tanító. A felső gimnáziumi osztályokból már jóval kevesebben kerültek ki falura tanítónak. Ilyen volt az 1810-es években Fábián Ignác bodonyi tanító, aki a humaniorák második osztályát, Mihályi István derecskei tanító, aki a retorikát és Adler András recski tanító, aki a logikát végezte el. Nem egy Heves megyei községben a tanító latin nyelvismerete is abból fakadhatott, hogy elvégezte a gimnázium néhány osztályát, még ha a viziták nem is tanúskodnak erről.⁸²

Féjér megyében minden bizonyítvány nélkül körülbelül 26 tanító tanított, közöttük Battán egy kádármester és Alapon — ahol iskola sem volt — „egy aggott, mesterségre nézve szabó... több lakosok gyermekeit írni és olvasni oktatja”.⁸³ Sok helyen tanulmányaikat félbehagyott deákok, kiszolgált katonák, írni-olvasni tudó, foglalkozás nélküli mesteremberek vállalkoztak tanítói munkára. Különösen így volt ez a tanyavilágban. „Többnyire életcél tévesztett s pálya nélküli egyének vándoroltak ki a buckák közé a tudatlan nép gyermekeit tanítani. A tanyásgazdák deákokat fogadtak, hogy legalább az írás, olvasás és számolás elemeivel ismerkedjenek meg gyermekeik... A társulatba állott szülék csak addig tartották meg a tanítót, míg gyermekeik kissé olvasni, írni, számolni megtanultak”.⁸⁴

A tanítók többsége igyekezett megfelelni tisztségének, s csak néhányról jegyezték fel, hogy alkalmatlan a tanításra.⁸⁵ Nagytályán (Heves m.) tudatlan és iszákos, Derecskén (Heves m.) nyers modorú, Leleszen (Heves m.) pedig kóborló, inkább a vadászatot, mint az iskolát kedveli a tanító.⁸⁶ Keveset nyomott a latban az ilyen képzetlen és rosszul fizetett tanítói tekintélye. Általánosan ismert panasz volt az országban,

⁷⁹ CsmL 1. Csanád vm. Népművelési Küldöttség 1838—1848. Általános Áttnézése Tekéntetes Nemes Csanád Vármegyében levő Oskolák, és Nép nevelés mibenlétének 1838-ik esztendőben. Dragány István plébános jelentése 1838. nov. 24.

⁸⁰ MESZLÉNYI ANTAL, 1941, 137—138.

⁸¹ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 26.

⁸² SZÁNTÓ IMRE, 1957, 26.

⁸³ MÓRA MAGDA, 1966, 685.

⁸⁴ HUSZKA LÁSZLÓ, 1977, 14.; TÓTH JÁNOS: A tanyai iskolák történeti vázlata. Értesítvény Szeged szabad királyi város elemi tanintézetéről 1855—56. tanévre. Szeged, 1856, 7.

⁸⁵ VPL Informations de scholis trivialibus Anni 1834—1837. Vámos (Veszprém m.). „Ludi-magister vero etiam aliquum illud tempus, quod institutionis fuisset, ebrietati et evagationi consecravat”.

⁸⁶ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 27. Az 1810-es éves vizitái a nagytályai (Heves m.) iskolamesterről jegy-zik fel, hogy iszákos és feleségével együtt a nép megbotránkoztatására szolgál. A derecskei tanító oly nyers és embertelen módon bánt a gyermekekkel, hogy azok elidegenedtek az iskolától. A leleszi iskolamester inkább a vadászatokban és a kóborlásban lelte kedvét, mintsem a tanításban.

de „hivatkozhatunk e részben eredeti vígjátékainkra, melyekben a neveltető szerepeket többnyire a falusi bírák, jegyzők és tanítók viszik”.⁸⁷

A nagy tudás egyébként sem volt fontos kelléke a jó tanítónak. Fontosabb, hogy vallásos, „hitében és erkölcsében” kifogástalan s kötelességtudó férfiú legyen, aki ért a zenéhez, szépen énekel és ismeri a szertartásokat.⁸⁸ A korabeli források kiemelik „a tanítók nagy részének a műveltebb társas köröktől való elszigeteltségét, s alárendelt helyzetét”.⁸⁹ Mégis azt látjuk, hogy a tanítók jelentékeny része — amennyire csak helyzete, s rendelkezésére álló műveltségi eszközök megengedték —, iparkodott a korral haladni és ismereteit több irányban növelni. Így Fejér megyében az 1840-es években a tanítók 80 százalékát szorgalmasnak, igyekvőnek minősítették a felügyelők.⁹⁰ „...s ha bár nem hiányoznak tanítók, kik részint a szükséges képzettség hiánya miatt, részint hanyagságból nemes, s a hon jövő jólétének egyik fő tényezőjéül tekintendő rendeltetésüknek meg nem felelnek, de sokkal nagyobb számmal vagynak azon érdemes férfiak, kik hivatásukat betölteni elhatározott akaratral, s a hivatalos jelentések szerint a sikerről ítélve elegendő képzettséggel is bírnak...”⁹¹

A tanítók nyelvismerete — tekintettel Magyarország nemzetiségi viszonyaira — nem korlátozódott csupán a magyarra. A nagykanizsai (Zala m.) tanítók 1815/17-ben latinul, magyarul, németül és horvátul tudtak.⁹² Heves megyében szembevetendő, hogy a XVIII. század derekához viszonyítva, lényegesen kevesebb a szlovákul és németül tudó tanítók száma. Csupán a mezőtárkányi, boconádi, hevesi és pélyi tanítókról jegyzi meg a vizita, hogy tudnak szlovákul. Különösen meglepő a pétérvásárai járás tanítósa körében a szlovák nyelv ismeretének a hiánya, ahol tudvalevőleg jelentős szlovák nyelvszigetek éltek az előző században, de a XIX. század derekára már eléggé elmagyarosodtak.⁹³

Csanád megyében különösen a görögkeleti és görögkatolikus felekezeti iskolák tanítósa körében gyakori volt a szerb, román nyelv ismerete. A makói római katolikus nemzeti iskolai leányosztály tanítója, Szikora Károly beszélt magyarul, németül és románul, a makói görögkatolikus vallásúak tanítója, Horváth László beszélt magyarul, latinul, szlovákul és oroszul. A makói Hajnal Ábel, aki „tanítói ismérteit” Berlinben gyarapította, beszélt magyarul, németül, latinul, de értette a görög, zsidó és a francia nyelvet is. A makói izraelita normális iskola tanítója, Deutsch Pál, a magyaron kívül beszélte a német, zsidó, cseh és szlovák nyelvet is, sőt előadásait német nyelven tartotta.⁹⁴

⁸⁷ CsmL 1. Csanád vm. Népművelési Küldöttség 1838—1848. Kristoffy Sámuel nagylaki lelkész és békési ágost. hitvallású esperességnak hites jegyzője.

⁸⁸ CSÓKA LAJOS, 1929, 81—82.; RAVASZ JÁNOS, 1966, 287.

⁸⁹ Jelentés, 1870. Első rész, 18.

⁹⁰ MÓRA MAGDA, 1966, 688.

⁹¹ VmL IV/a. Veszprém Vármegye Nemesi Közgyűlési Állandó Bizottságának (Remanens deputatio) iratai. A Nevelésügyi Választmány (Bizottság) iratai 1838—1849. Jelzet: 824/1838. — 1849. febr. 3.

⁹² HERMANN EGYED, 1942—43, 405—406.

⁹³ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 27.

⁹⁴ CsmL 1. Csanád vm. Népművelési Küldöttség 1838—1848. Általános Átnézése Tekintetes Nemes Csanád Vármegyében lévő Oskolák, és Népinevelés mibenlétének 1838-ik esztendőben.

III

Az iskolamesternek a paptól és a földesúrtól való megalázó függése

A falusi iskolák közvetlen előjárói a plébánosok voltak. Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek tanúsága szerint a tanítókat általában a plébános alkalmazta a kerületi alesperes jóváhagyásával.⁹⁵ A jelentkezőknek iskolamesterré fogadása (conductio), vagy állásuk elhagyására való kényszerítés (amotio) a plébános, a kegyúr s a község elhatározásának eredménye.⁹⁶ Fejér megyében az 1840-es években 25 iskolát kivéve, ahol a földesúr választott és mozdított el tanítót, az illetékes egyházi hatóságok nevezték ki a tanítót a földesúr és a község hozzájárulásával. Vagy ahogy ezt Csókakőn (Fejér m.) megfogalmazták: „Kineveztetése vagy elmozdítása függ egyezően a tisztelendő plébános úr, a nemes vármegye, a méltóságos földesuraságok és a község akaratjából”.⁹⁷

A vizitátorok eltörölték a korábban sok községben divatos évenkénti újrávalasztás és beiktatás szokását. Ez az intézkedés főként azoknak a kiadásoknak a megtakarítását célozta, melyeket az ily évenkénti választás után megtartott áldomás rótt a tanítóra.⁹⁸

Régibb Dombegyházán (Csanád m.) abból fakadtak „az iskolai nevelésbeli visszaélések”, hogy az előjárók úgy érezték, hatalmukban áll a tanító, „mivel ők fizetik az egyházi szolgálkat”.⁹⁹ Horton (Heves m.) 1845-ben valóságos forrongás tört ki, mert az egri érseki főegyházmegye egyházi hatósága a kántori szolgálatból kitette a nép kedvenc emberét, Bartok Ferencet. Midőn a szolgabíró személyesen jelent meg a faluban, nem használt sem szép szó, sem intelem; a szolgabíró „illetlen” és fenyegető kifejezésekkel halmozta el. A bírót, aki teljesíteni akarta a szolgabíró parancsát, a nép megfosztotta hivatalától, s elkergette a helységből. Nemcsak a férfiak, hanem az asszonyok, leányok is lármáztak, fenyegetőztek, hogy „nékik a kántorra nézve sem érsek, sem pap, sem uraság, sem vármegye, sem szolgabíró nem parancsol”. A szolgabíró kénytelen volt sürgősen kéréket oldani. A megye Brezovay Imre szolgabíró és Baráth József tiszti ügyészt küldte ki Hortra, hogy a lázongás vezetőit azonnal fogassák el és kísértessék őket a megyei fogházba, a lakosokat pedig csendesítsék le.¹⁰⁰

Joggal írhatta a Március Tizenötödike 1848. június 20. száma: „Hazánkban nincs néposztály, mely nyomorúbb állásban tengene, mint a falusi néptanító, ezek többnyire mind a papok általi gögös nyomatástól görnyednek”.¹⁰¹

⁹⁵ „...cum annutu V. A. Diaconi per parochum assumptus...”

⁹⁶ CSÓKA LAJOS, 1929, 82—83.

⁹⁷ MÓRA MAGDA, 1966, 685.; Uő, 1977, 44.

⁹⁸ CSÓKA LAJOS, 1929, 82—83. „Tollitur praeterea renovatio installationis et conductionis omni anno cum agravio Ludimagistri fieri solita.”

⁹⁹ CsmL I. Csanád vm. Népművelési Küldöttség 1838—1848. Uri Sándor régibb dombegyházi prédikátor jelentése.

¹⁰⁰ HemL Közgyűlési jegyzőkönyv, 1845. 2456—2458.

¹⁰¹ Id. TORDAI GYÖRGY, 1961, 65—67.

IV

Az iskolamesterek mellékfoglalkozása

A felekezeti tanítók igen sok helyen egy személyben kántorok, legtöbbször pedig jegyzők is, „s így természetesen kántori és jegyzői elfoglaltságuk mellett csak idejük kisebb részét szentelhetik a tanításra és saját hivatásukbeli tanulmányokra”.¹⁰² A nép szegénysége nem tette lehetővé a tanítói, kántori és jegyzői hivatal elkülönítését. Ennek két akadálya volt: „...egyik az, hogy az iskolamesterek sok helyen nem képesek a jegyzői hivatal nélkül megélni; a másik, hogy a községek a jegyzőt, ha csak iskolamesteri teendőket nem végez, külön eltartani nem egykönnyen bírják”.¹⁰³

Az 1810-es évek vizitái elének tárják, hogy Heves megyében különösen a gyöngyösi, a hevesi és pétervásárai járásokban általános a két tisztség, a kántorság és a jegyzőség együttes viselése. De ezen a téren nemigen javult a helyzet a század közepére sem. Az 1852. évi összeírás szerint igen kevés volt az olyan helység — kivéve az egri és a hevesi járást —, ahol az iskolamester a kántorságon kívül ne viselt volna egyéb hivatalt, főleg a jegyzőséget.¹⁰⁴ A széki (Heves m.) filiális tanító egy személyben kántor és két helységben, Széken és Terpesen ellátta a jegyzői és harangozói tiszteket is. A gyöngyössolymosi (Heves m.) tanító kántor, tiszteletbeli „helység-tanácsnok” és az „árvák atyja”.

Mivel a legtöbb tanító valóban alig tudott jövedelméből megélni, a leggyakoribb jövedelmi forrás, ami már nem is számított mellékjövedelemnek, hanem rendes fizetésnek, a jegyzőség volt. A veszprémi egyházmegyében a XIX. század elején az anyaegyházak tanítóinál 120 tanítóról kifejezetten mondják, hogy egyúttal a falu jegyzői is. A filiákban még több, a tanítók 80—90 százaléka viselte a nótáriusi tisztséget.¹⁰⁵ Kápolnán (Heves m.) 1852-ben az iskolamester látta el a közgyámi számadást, a felsőnáni (Heves m.) tanító „föld becselői tollvivő” volt.¹⁰⁶

„Ahol valamivel értelmesebb a tanító — írja Briedl Fidé —, az a község jegyzői teendőit is végzi, vagy gazda, pajtabíró az uraságnál. Két úrnak szolgál, tehát természetesen egyiknek sem tehet eleget; ha az iskolát járja, a gazdaság szenved. Éppen így van a jegyzői hivatallal is, mely nagyon lebilincseli a tanítót, úgy annyira, hogy az iskolában csak ritkán jelenhetik meg s így kénytelen segédjére bízni a nevelői munkát; ha pedig az sincs; sehogy sem megye a tanítás dolga. Így a gyermek hétszámra

¹⁰² VmL IV/a. Veszprém Vármegye Nemesi Közgyűlési Állandó Bizottságának (Remanens deputatio) iratai. A Nevelésügyi Választmány (Bizottság) iratai 1838—1949. Nr. 8.; Jelentés, 1870. Első rész, 19.

¹⁰³ FINÁ CZY ERNŐ, I. 1899, 240.

¹⁰⁴ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 28.

¹⁰⁵ VmL IV/a. Veszprém Vármegye Nemesi Közgyűlési Állandó Bizottságának (Remanens deputatio) iratai. Jelzet: 824/1838. A pápai, veszprémi járások nemzeti iskoláiról lajstromos kimutató, Nr. 10.

¹⁰⁶ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 28.

nem is lát iskolát, de nem is láthat, mert tanítója a bírónál a falu számadásaival és a boros kancsóval vesződik”.¹⁰⁷

Ezért mind erősebben merült fel a kívánság, hogy a mesteri és jegyzői hivatalt válasszák külön egymástól, „mert ha a mester egyszersmind jegyző is, az kibeszélhetetlen sok gonosznak kútforrása a nép oktatásra nézve”.¹⁰⁸ A második Ratio erre vonatkozólag azt jegyzi meg, hogy a mester a jegyzői hivatal terhe alól mentesíttessék, hogy egész energiájával tanítói hivatalának élhessen. Ha pedig egyes falvak szegénysége ezt nem engedi meg, akkor egyelőre ugyan lehetővé teszi a két hivatal együttes viselését, de a tanítónak ebben az esetben segédet kell fogadnia. A legtöbb helységben azonban az iskolamester csekély jövedelme következtében nem tudott segédtanítót felfogadni.¹⁰⁹

Az 1810/11. és 1819. évi vizitációk alkalmával a Ratio rendelkezésének értelmében Fischer István egri érsek igyekezett rávenni a községeket a két hivatal szétválasztására, illetőleg, ha ezt a község szegénysége nem teszi lehetővé, akkor legalább segédtanító felfogadására. Domoszlón (Heves m.) — mivel a falu elég népes, s ezért a jegyzői hivatalt a tanítóival nem lehetett összeegyeztetni —, az érsek csak úgy engedte meg az iskolamesternek a jegyzői hivatal további viselését, ha segédet tart. Ugyanígy rendelkezett Eggerszalókon, Adácson, Vámosgyörkön (Heves m.). Csak olyan helyeken — főleg a kis fiókegyházakban — nem emelt kifogást a két hivatal együttes viselése ellen, ahol nem akadályozta nagyobb mértékben főként a kántori és csak másodsorban a tanítói munkát. A nagyobb forgalmú (transennalis) községekben azonban annyira felszaporodott a tanító jegyzői teendője (pl. Vámosgyörkön), hogy ezekben elkerülhetetlen volt a segédtanító felfogadása.¹¹⁰

Ahol jegyzői mellékállás vagy ipar nem akadt, nyári időben maguk a tanítók is kapálni-kaszálni kényszerültek. „Minekutánna a kapálásban és kaszálásban, mint élhetések egyetlen eszközében kifáradtanak, közönségesen gyermekek tanításában szokták fáradt testeket kinyugosztani...”¹¹¹

¹⁰⁷ Id. BENKÓCZY EMIL, 1928, 18—19.

¹⁰⁸ EDVI ILLÉS PÁL, 1833, 59—60.; PIUS DESIDERIUS, 1833, 23.

¹⁰⁹ VPL *Informationes de scholis trivialibus Anni 1834—1837*. Vöröstó (Veszprém m.). „*Pro-magistros autem ob exiguam subsistentiam ad adjutorium sibi assumere non valent.*”

¹¹⁰ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 28—29.

¹¹¹ Tudományos Gyűjtemény, 1834. IV. 48—54.; Társalkodó, 1833. 1. 16., 1847. 301.; Regélő, 1842, 569. Id. BALOGH ISTVÁN, 1965, 497.

A XVIII. század derekán, Mária Terézia korában még viszonylag kevés segéd-tanító működött Magyarországon. A második Ratio úgy rendelkezett, hogy segéd-tanító által kell a dolgon segíteni, ha egy tanító elégséges nem volna az iskolai fog-lalatosságok ellátására.¹¹²

A XIX. század első felében Heves megyében már az a ritkább eset, ha valahol nincs segédtanító. Kivételt csak a kisebb filiális községek képeznek, főként a péter-vásárai járásban, ahol a tanítók maguk tanítottak segéd nélkül. Ahol volt segédtanító, ott a kántor némely esetben maga is tanított, ha nem akadt egyéb elfoglaltsága, kü-lönben felügyelete alatt a segédtanító végezte az oktató-nevelő munkát. Más eset-ben pedig csak egyedül és kizárólag a segédje tanított.¹¹³

Segédtanítókkal a veszprémi egyházmegyében elsősorban az anyaegyházakban találkozzunk a XIX. század elején. Ezek mind fiatal, kezdő emberek, átlagos életkoruk 18—20 év között mozgott. Iskolai végzettségük meglehetősen tarka képet mutat.¹¹⁴

A viziták legtöbbször azt jegyzik meg a segédtanító (promagister, instructor) kötelességeivel kapcsolatban: tanítani a kántor felügyelete alatt. Vagy: tanítani, és a jegyzői hivatallal elfoglalt kántort az egyházi teendők végzésében helyettesíteni. De néhány községben bővebben is részletezik a segédtanító kötelességeit.¹¹⁵ Gyöngyös-halászon (Heves m.) Krakotky József segédtanító kötelessége volt a gyermekeket az olvasásra, írásra, ministrációra és a hittanra oktatni, velük minden nap templomba menni, rájuk ügyelni, hogy a templomban illedelmesen viselkedjenek. Hevesen Vit-koczy Ignác segédtanító kötelessége a fentiekén kívül szerdán és szombaton a plébá-nos vagy a káplán jelenlétében az iskolában katekizálni a tanulókkal.¹¹⁶

Andocson (Somogy m.) előadás előtt és után a segédtanító előimádkozott, a ta-nulókat a templomba kísérte, előadás alatt szigorúan felügyelt a rendre, és ha az isko-lamester a jegyzői teendőkkel volt elfoglalva, akkor ő gyakoroltatta a tanulókat a ki-jelölt anyagban. Csatáron (Zala m.) a mise alatt a gyerekekkel a rózsafüzért mondta, a mise alatti énekeket, halotti búcsúztatókat énekelt, különösen pedig a főnökének a gazdaságában segített.¹¹⁷

¹¹² Ratio Educationis. Buda, 1806, 10—11. „Si tamen Magister unus et sibi suoque officio relictus impar oneri esse videatur; seu quod ipse viribus sensim deficiat, aut aetate quoque sit provec-tior, seu quod nimia discentium et insolens frequentia laborem augere pergat, addetur in adiutorium socius sub nomine Praeceptoris”.

¹¹³ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 179.

¹¹⁴ HERMANN EGYED, 1942—43, 410.

¹¹⁵ Szentgróton (Zala m.) ezzel a tömör mondattal fejezi ki az anyakönyv: „...continuo pulve-rem scholasticam inter pueros haurire...” Id. HERMANN EGYED, 1942—43, 410.

¹¹⁶ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 29.

¹¹⁷ HERMANN EGYED, 1942—43, 410.

Eleken (Békés m.) a promagister feladata volt főnökének segítése a kisebbek tanításában és az orgonálásban. Ezenkívül a betegekhez elkísérte a plébánost és főnökével részt vett a temetéseken, sőt a harangozói és a sekrestyési szolgálatot is ő végezte.¹¹⁸

Ha pedig a körülmények segédtanító alkalmazását nem tették lehetővé, akkor a mesterek „a jelesebb tehetségű nevéndékeknek” vették hasznát a tanításban.¹¹⁹

¹¹⁸ ABONYI LAJOS, 1974, 60. Eleki Plébánia Irattár, VC 1835.

¹¹⁹ SZILASY JÁNOS, II. 1827, 172.

A tanítók jövedelme a XIX. század első felében sem volt egységesen szabályozva és a legtarkább forrásokból — a tanítóföldekből, rétből, párbérből, stólából, deputatumból, a tanításért szedett tandíjból, jegyzői fizetésből stb. — tevődött össze, de mindent számbavéve is, nagyon szerény volt. Éppen ez volt az oka annak, hogy a községek „jó és alkalmas” tanítót nem kaphattak.¹²⁰

A viziták a tanítók jövedelmét több községre vonatkozóan pénzre átszámítva összesítették. Somogy megyében a XIX. század elején az anyaegyházakban csak három tanító akadt, akiknek az összesített jövedelmük az évi 200 forintot meghaladta (Karád, Kaposvár, Marcali), 50 körül járt azoknak a száma, akiknek jövedelme évi 70—100 forint körül mozgott, sőt néhánynak a jövedelme még az 50 forintot sem érte el. Zalában a nagykanizsai és tapolcai tanító élvezett 300 forinton felüli évi jövedelmet, viszont ebben a megyében is bőven akadtak feltűnően kis jövedelmű helyek.

Veszprém megyében a vaszari, olaszfalui és peremartoni tanító jövedelme haladta túl az évi 200 forintot. Itt aránylag sok volt a 100—200 forint között mozgó tanítói jövedelem, de az egész kicsinyek itt sem hiányoztak.¹²¹

A valóságban a tanítók jövedelme az összesített számot ritka helyen érhetette el; az egyes jövedelemrészletek gyakran csak papiroson szerepeltek. A tanítói földek — néhány lánc (vagy másutt kila) őszi és tavaszi vetés, kukorica-, kenderföld, kertecske stb. — nem hozták meg a felértékelt jövedelmet. A tandíj, a párbér és stóla nem folyt be rendszeresen.¹²² „Ha megtekintjük azoknak állapotját — jegyzi meg 1838-ban a Veszprém megyei nevelésügyi deputáció —, kik ezen gyermekek tanításával foglalkozkodnak, fájdalommal és szégyennel kell kimondani, hogy a polgári társaságnak ezen annyira fontos tagjai közül fáradozásaikért számtalanok alig nyernek annyi jutalmat, mellyet egy utolsó béres cseléd kézi munkájával évenként szerez”.¹²³

Akadtak természetesen jól jövedelmező állomások is, mint például az egri járásban Verpelét, ahol a tanító évi jövedelme az 1810-es években 313 forint, Maklár, ahol 228 forint, a gyöngyösi járásban Gyöngyöspüspöki, ahol 235 forint, Visznek, ahol 229 forint. A tiszafüredi járásban Sarudon ugyanakkor az iskolamester csak 57 forint készpénzt kapott, ezenkívül 16 kocsi szénát, hét öl fát, 122 pozsonyi mérő rozsot (egy pozsonyi mérő = 52,5 liter) és 50 pozsonyi mérő árpát.¹²⁴

¹²⁰ CsmL 1. Csanád vm. Népművelési Küldöttség 1838—1848. Pák János görögkatolikus plébános jelentése.

¹²¹ HERMANN EGYED, 1942—43, 407.

¹²² Uo. 408.

¹²³ VmL IV/a. Veszprém Vármegye Nemesi Közgyűlési Állandó Bizottságának (Remanens deputatio) iratai. A Nevelésügyi Választmány (Bizottság) iratai 1838—1849. Nr. 10. Jelzet: 824/1838.

¹²⁴ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 30.

De a jól jövedelmező tanítói állomások mellett a legtöbb tanító valóban alig tudott jövedelméből tisztességesen megélni. „...mostani életmódja, vagyis ténfergése, más sorsra érdemes oskolatanítóinknak olyan, hogy azt életnek alig, hanem tengődésnek lehet inkább mondani; — jegyzi meg a kortárs — fizetésök csak annyi, hogy egy jóra való kanász kap annyit; s kértem már most, hogy adj a jó lelkű, még idővel elnépesedését is meggondoló férfiú magát alsóbb tanítói hivatalba, tudván, hogy egy mesternek 20—30 forint fizetéséből, hogy egyszersmind jegyzői hivatalát is vihesse, néha még úgy nevezett praeceptort... kell tartaniok, miből éljen hát el”.¹²⁵

A csákvári (Fejér m.) járás főszolgabírája szintén úgy látta az 1840-es években, hogy „mesterek fizetése ritka helyen biztos, többnyire csekély s nem elegendő arra, hogy a tanító élete módját annyira biztosítaná, miszerint ő testi és lelki nyugalmat nyerve... hivatásának megfelelni képes lehetne”.¹²⁶ A mezőlaki tanítóról mondja a jegyzőkönyv, hogy csak az isteni gondviselés tartja. Különösen nyomorult volt a tanító ellátása a tanyavilágban: „Sorban-tartás (házankénti élelmezés), néhány itce paszuly, tarhonya, zsiradék, egy-két véka gabona s néhány garasnyi pénzfizetés volt szegény tanyai tanító egész járandósága”.¹²⁸

Mivel a tanítói fizetés — különösen a filiális községekben — igen csekély, a tanító kénytelen volt, hogy valahogy megéljen, „csekély gazdaságának kezelése után is látni, mi őt a tanításban szükségképpen akadályozza”.¹²⁹ Egyre többen a tanító súlyos anyagi helyzetében látták az iskola romlásának fő okát: „Sokszor próbálgattam már felvetetgetni a legjobbaknak látszó tanítói conventiókból; mi esik egy napi fáradságáért? — írja a kortárs — Ha a napszámos ételét, italát, pénzfizetését összesummázom: nyer annyit minden nap, mint egy tanító. Melly tsekélység ez! Megkívánja pedig a nép, hogy öltözete tisztességes legyen, — azonban lehetnek gyermekei is, kiket költésesen kell taníttatni. A földműves tudja, hogy megvénheszik, megvakul, megsántul, szóval ha tehetetlenné lesz is, a maga kimért földjén meglakhatik, megélhet: ellenben a Tanítónak szomorúan kell előre tudni, hogy ha ezek rajta történnek, tsak a világ kultsa adódik kezébe, és ha atyai, vagy házasodás által szerzett öröke nints, a koldulásnál egyéb reá nem várakozik!”¹³⁰

A gyermekek tanításáért szedett tandíj (kántorpénz) eléggé egységesült a Mária Terézia-korabeli állapotokhoz képest.¹³¹ A XIX. század elején Heves megyében a tanítók tandíj fejében nem az egyes tanulók után szedett 30 krajcárt vagy esetleg egy-egy forintot kapták, hanem a község biztosított számukra — az egri érsekségnek beiskolázást célzó ösztöklelésére — 4—5—6—8—10—12 forintot és ugyanannyi pozsonyi mérő életét.¹³²

A segédtanító javadalmazása — mely a legtöbb helyen a kántor és a közte létrejött egyezkedéstől függött —, még inkább botránkoztatónak kevés volt; alig adták meg neki azt a bért, amit egy cseléd lány megkapott.¹³³ Nem egynek a jövedelme még a 20 forintot sem érte el. Fizetését egyes helyeken a principálisa, másutt a község folyósított.

¹²⁵ ZSOLDOS IGNÁC, 1836, 43—44.

¹²⁶ MÓRA MAGDA, 1966, 685.; Uő, 1977, 44.

¹²⁷ HERMANN EGYED, 1942—43, 409.

¹²⁸ HUSZKA LÁSZLÓ, 1977, 14.

¹²⁹ TISZAMENTI, 1841, 130—137.; SZÁS Ó IMRE, 1957, 30.

¹³⁰ OLÁH JÁNOS, 1834, IV. 51.; ORTUTAY GYULA, 1962, 504—505.

¹³¹ VPL Informations de scholis trivialibus Anni 1833—1834. Relationes Districtus Keszthelyiensis in objecto scholarum et Ludimagistrorum. Sármellék (Zala m.). „Ludimagister... titulo institutionis prolium in genere habet vulgo dictum Kántor pénz...”

¹³² A tandíj szedésében mutatkozó változásra vet fényt az aranyosiaknak (Heves m.) 1807. június 7-én kelt kontraktusa: EEL VC Aranyos, 1811.

¹³³ VPL Informations de scholis trivialibus Anni 1833—1834. Szentgrót (Zala m.). „...vix dant illam mercedem laborum, quam accipit una ultima ancilla...”

ta. A segédtanító (conventionatus Ludimagstri) évi dotációja a „körülményektől” és az egyezségtől függően változott — „modo plus, modo minus” — „a mennyiben a kántorral megegyezhet”. Ismerve a tanítók szűkös jövedelmét, elgondolható, mennyi jutott belőle a segédeknek!¹³⁴

A veszprémi egyházmegye területén a XIX. század elején évi 50—60 forint volt a legnagyobb készpénzfizetés, amit a promagister elért. De a legtöbb helyen csak 12—20—30 forint van feltüntetve mint a promagister jövedelme. Itt-ott ehhez még egy-egy pár csizma, egy fejelés, egy pár fehérnemű járt. De akadt hely, ahol a segédtanító csak ruhát és ételmet kapott, vagy csak ruhát élelem nélkül.¹³⁵

Győri Imre (Fejér m.) segédtanító munkájáért principális ételt-italt, lakást adott, valamint 40 forintot évente. Ezenfelül járt neki a „mellékes” is, vagyis magántanítványokat tarthatott.¹³⁶

Mezőtárkányban (Heves m.) az 1810-es években az iskolamester kötelessége volt a segédtanítót elátni élelemmel, zsebpénzzel, lakással. Apcon (Heves m.) kapott a segéd az öregmestertől évenként 20 forintot, két pár fehérneműt, kosztot, lakást, és ezenfelül tanította orgonálni. Másutt, mint például Füzesabonyban, Maklárton, Nagytályán, Gyöngyöstarjánban (Heves m.) a községtől kapott a segédtanító 12 forintot és 12 pozsonyi mérő rozsot. A segédtanító évi járandósága, amit a községtől kapott, az 1810-es években általában 8—10—12—15, ritkább esetben 20 forintot is, körülbelül ugyanannyi pozsonyi mérő étetet tett ki. A XIX. század közepén a csányi, domoszlói vécsi, füzesabonyi, kerecsendi, maklári és mezőtárkányi (Heves m.) segédtanító kapott, a községtől 4 forint 48 krajcár készpénzt, 12 kila rozsot, a kántortól kosztot és az iskolaépületben lakást. A legtöbb helyen „az iskola volt az szegény segédtanító lakása”.¹³⁷

Mivel sok tanító a fizetéséből nem tudott megélni, szabad óráiban mesterséget (szabóságot, szövőmesterséget stb.) folytatott. Karán (Somogy m.) nyáron azért nem tanított az iskolamester, mert ha nem végez mezei munkát, éhen hal.¹³⁸ A Baranya megyei katolikus tanítók szerint nem egynek közülök kapálással kell fizetését kiegészítenie, hogy megélhessen.¹³⁹ „Hogy ápolhatja az a tanítást — veti fel a Népügy 1847-ben —, kinek ökröket kell az ostorral hajtania? Őtet azon gond terheli, hogy szánt-hasson, és hogy kell tehenét reggel és estve abrafolnia”.¹⁴⁰

A tanítóház és az iskola karbantartása, a tanítóföldek megmunkálása a jobbágyok kötelessége volt. A kántorföldeket őszi vetés alá háromszor, tavaszi alá pedig egyszer szántották, a kántor magvával bevetették, a gabona- és szénatermést lekaszálták, összetakarították és behordták. A papi és tanítóföldnek a faluközösségre háruló megmunkálása még a közelmúltban is emlékeztetett a feudális falu közös földesúri és állami munkáira.¹⁴¹

Mivel az alföldi részekben a rétekre vonatkozólag nem egy helyen még az 1810-es években is fennállott az újraosztásos földközösség, ennél fogva a tanítónak nem volt meghatározott, kimért réteje, hanem többnyire egy fél jobbágytelki állománynak meg-

¹³⁴ VPL *Informationes de scholis trivialibus 1833—1834*. Kapornak (Zala m.). „Promagiste in Matre servatur, pro quo nulla fundatio; estque, proh dolor! Conventionatus Ludimagstri.”

¹³⁵ HERMANN EGYED, 1942—43, 410—411.

¹³⁶ MÉSZÁROS ISTVÁN, 1968, 133.

¹³⁷ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 31.

¹³⁸ HERMANN EGYED, 1942—43, 409.

¹³⁹ HAJDÚ JÁNOS, 1933, 34., 2. sz. jegyzet.

¹⁴⁰ RAVASZ JÁNOS, 1966, 422.

¹⁴¹ PRUS DESIDERIUS, 1833, 22.; SZABÓ ISTVÁN, 1969, 76.

¹⁴² EEL VC Tarnaszentmiklós, Tiszanána, 1819. „...prata fixa non habet, sed mediae sessioni oolonicali correspondens falcastrum judices pagenses debite extradant occasione distributionis pratrurum.”

felelő rétet mértek ki rá a falusi bírák az újraosztáskor, mint például Tarnaszentmiklóson vagy Tiszanánán (Heves és Külső-Szolnok m.).¹⁴²

Előfordult, hogy a tanítóföldet és rétet nem adta ki az uraság.¹⁴³ A tagosítások és legelőelkülönözések nemcsak a jobbágyok, hanem az iskolamesterek telki állományát is megcsorbíthatták. Így a törökszentmiklósi (Heves és Külső-Szolnok m.) kántorral kapcsolatban jegyzi meg a vizita, hogy „az 1843-dik évben végzett tagosítás alkalmával földjeinek egy része az Uraság által elvétellett; a négy nyomásban volt földjei s kaszállói helyett igen sovány helyen egy kisebb darab adatott”.¹⁴⁴ A kisvárdai plébánia filiájában, Kécskén (Szabolcs m.) 1846-ban hajtották végre a tagosítást, „de a kántor és iskolatanító részére minden megfeszített utánjárás, fáradság és szorgalom mellett is... a Földes Uraságtul ki nem eszközölhették a fél telket”.¹⁴⁵

A szegény jobbágyalakosság nem egy helyen vonakodva tett eleget a plébánosi és tanítóföldek s rétek megmunkálásának.¹⁴⁶ A parasztok elhanyagolták a tanítónak járó fizetés teljesítését.¹⁴⁷ Gasparides Sámuel özvegye 1813-ban panaszolta az uradalmi prefektusnak, hogy elhunyt férje, aki Békéscsabán 40 esztendeig „a gyermekeket híven tanította, s a Méltóságos Földes Uraságnak jó s hív jobbágyait formálta”, több esztendei fizetése fejében a lakosok 88 1/4 pozsonyi mérő búzával tartoznak.¹⁴⁸

A tanítónak járó fizetés elmaradása miatt a kápolnai (Heves m.) plébános kíváncsi tartotta, hogy a kántori párbérletmények beszédésében a világi hatóság nyújtson segítséget, „hogy a kántor ne kéntelenítette a minden néven nevezendő örök sorában azt házanként összeszedni, vagy olykor fele jövedelmének a lakosoknál maradni, — mi által több anyagi s szellemi kár, időtöltés, hivatal mulasztás, egyéb kellemetlenségek, nép surlódás sat. kikerülhetnék”.¹⁴⁹

Sok helyen a tandíj sem folyt be rendesen. Kapornakon (Zala m.) panaszkodott a tanító, hogy a fejenként egy szemeszterre járó 15 krajcárt nem tudja behajtani. De máshonnan is érkeztek panaszok, hogy a tandíjat nem fizetik rendesen.¹⁵⁰ Amint elérkezett a fizetés ideje, a szülők kivették gyermekeiket az iskolából.¹⁵¹

A Tolna megyei iskolamesterek 1848-ban leírják, hogy a tanítónak házról-házra kell koldusként bolyongania, míg „arca pirulva” összeszedi kevés pénzét és gabonáját.¹⁵² Bodonyban és Parádon (Heves m.) a lakosok nagyobb része szegény volt, a tanítónak vagy gazzal fizetett, vagy éppen semmit nem adott, csak „az adósságot gyűjtik magukra”. A falusi mester a nép szemében úgy szerepelt, mint „valami szegény és könyörülésre méltó teremtmény. Úgy nézi őt a község — írja a kortárs —, mint igen csekély tekintetben, vagy szinte szükségtelen tagját a gyülekezetnek, melyet ő még

¹⁴³ VPL *Informationes de scholis trivialibus* Anni 1838—1839. Szentbalázs, Pölöske, Szerdahely (Zala m.). „Nullae aliae quamquod Ludirectores a Dominis Terrestribus nec agrum, nec pratum habeant; ac... tempore vernali jam pane quotidiano careant...”

¹⁴⁴ EÉL VC rakt. sz. 3602. Törökszentmiklós, 1843.

¹⁴⁵ EÉL VC rakt. sz. 3602. Kécske, 1846.

¹⁴⁶ VPL *Informationes de scholis trivialibus* Anni 1838—1839. Mihályfa (Zala m.). „Parentes ipsi, praesertim Nobiles... auxiliares manus nunquam porrigant...”

¹⁴⁷ VPL *Informationes de scholis trivialibus* Anni 1834—1837. Gógánfa (Zala m.). „Dolendum quod miseri Magistri competentiam suorum pro instructione nec oportune, nec importune desumere valeant.”

¹⁴⁸ Bém L. Békéscsaba község iratai, V/130. 1813—1816. Békéscsaba, 1813. márc. 30.

¹⁴⁹ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 32.

¹⁵⁰ HERMANN EGYED, 1942—43, 408.

¹⁵¹ VPL *Informatio de scholis trivialibus* Anni 1834—1837. Nagyszakácsi (Somogy m.). „Ubi adest tempus solutionis Magistrorum, communiter Parentes proles e scholis excipiunt.”

¹⁵² RAVASZ JÁNOS, 1966, 512. BARS JÓZSEF, 1863, 107. Sajóvámos, 1861/62. „...a nép a tanító fizetéségyáltalában megtagadta, é midőn a behajtás a szolgabíró által foganatba étetett, fellázadt”.

élelemmel tartani kényszerül. Az ily megvetésnek pedig minő káros befolyása vagyon a nevelésre, azt könnyen általlátja ki-ki”.¹⁵³

Tisztelettel adózhatunk sok kis falusi iskola tanítójának, aki csekély díjazásért vagy szinte — ahogy Bodméron (Fejér m.) mondták — „csupán felebaráti szeretetből” oktatott és nevelt.¹⁵⁴

¹⁵³ EDVI ILLÉS PÁL. 1833, 60.

¹⁵⁴ MÓRA MAGDA, 1966, 689.

VII

A tanítás anyaga és nyelve

A második Ratio Educationis (1806) a kis falvakban levő egytanítós iskolában a hit- és erkölccsant, az olvasást, írást, valamint a falusi élet körülményeit figyelembe vevő számolást tűzte ki a népoktatás tantárgyaiul. De szükségesnek tartotta a tanulókkal megismertetni azokat az állampolgári kötelességeket (regulae ingenuitatis) is, amelyekkel „az uralkodónak, a tisztségviselőknek és a földesuraknak tartoznak; a haza alkotmánya iránt, aminek saját boldogulásukat, szerencsés helyzetüket és biztonságukat köszönhetik, valamint a tiszteletre méltó és dicső törvények iránt”.¹⁵⁵

A helytartótanács által a király nevében 1845-ben kiadott szabályzat (Magyarország elemi tanodáinak szabályai) szerint az alsó elemi osztályok tananyaga: olvasás, írás, számolás, éneklés, valamint a különböző témájú olvasmányokat tartalmazó olvasókönyvből „kérdésgető magyarázat”.¹⁵⁶

A tananyagról és a munkabeosztásról részletes képet nyerhetünk a pápateszéri (Veszprém m.) plébánostól: községében a tanulók már a reggeli mise előtt tartoztak az iskolában megjelenni. Innen énekszóval mentek a misére, mely alatt imádkoztak, s utána ugyancsak énekkel tértek vissza. Kötelességük volt az utcán az öregebbeket „Dícsértessék a Jézus Krisztus”-sal köszönteni, szüleiket pedig kézcsókkal üdvözölni. Ha temetés volt a faluban, a rossz idő kivételével ezen is meg kellett párosával jelenniük, s a menet alatt gyászdalokat énelniük.

A tanítás kezdő fokon az ABC elsajátításából állott. Ezt követte az írás és olvasás könyvből és „kéziratból”, továbbá a számvetés a hármas reguláig, természetudomány, Magyarország földrajza, a helyesírás, az ó- és újszövetségi biblia és a katekizmus. Minden héten kétszer, szerdán reggel és szombaton délután a plébános, akadémizáltatása esetén pedig a káplán ment be magyarázni. A hitoktatás kiterjedt a különféle imádságok, Miatyánk, Üdvözlégy, Hiszekegy, tíz és öt parancsolat, a közgyónás, a hét szentség, Úr anyaga, s a hit, remény és szeretet felindításának a megtanulására. Vasár- és ünnepnapokon a prédikációt is tartoztak felmondani; ugyanakkor délután a keresztény tanításra és a litániára eljönni s a különféle körmeneteken saját zászlajuk alatt résztvenni.¹⁵⁷

E jelentésből is kiderül, hogy a legfőbb foglalatosság az egyházi liturgia megtanítása volt. A cél az, hogy ne csak írni, olvasni tudó és az elemi ismeretekben jártas emberek váljanak a fiatalokból, hanem emellett hithű katolikusok legyenek. A vallásos szellemben nevelt gyermekek mindenkor tisztelni fogják a törvényt, „vakon nem rohannak szélsőségek után s fölforgató elemek helyett békés szellemekké növekednek föl”.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Id. MÉSZÁROS ISTVÁN, 1968, 56.

¹⁵⁶ Uo. 134.

¹⁵⁷ MESZLÉNYI ANTAL, 1941, 134—135.; ANDICS ERZSÉBET, 1948, 355.; ORTUTAY GYULA, 1962, 505.

¹⁵⁸ GÁRDONYI KLÁRA, 1937, 248.

A legfontosabb tantárgy a hittan, illetve a katekizmus és az imádságok, esetleg a ministráció megoltató tanítása. „AHit és Erkölcsstudományt első helyre tesszük — írja Szilassy János 1827-ben —, mivel ennek szorgos megtanulása az ember végcéljának könnyebb elérhetésére legszükségesebb”.¹⁵⁹ „Vallás az iskola napja — olvassuk Briedl Fidél gondolatai között —, melynek világítania, az életnek elevenséget, meleget és termékenységet adnia kell; a többi ismeretek csupán hold és csillagok, melyek világosságokat s fényöket a naptól kölcsönzik”.¹⁶⁰

„Nem emlékszel-e azon korra — írja Tavasi Lajos 1847-ben Tanoda és egyház című munkájában —, a midőn a tanodában nem tanítottak egyéb, mint vallás, egyéb könyvet benne találni nem lehetett, mint kátét, énekeskönyvet és bibliát...”¹⁶¹

A falusi iskolák elmaradott viszonyait Wesselényi Miklós 1843-ban úgy jellemezte, hogy a gyermekekben a tanító „vesszővel s ostorral veri a ... Catechizmus értetlen könyv nélkülözéseit. Néhány szajkónként megtanult imádság s ének, baktató olvasnitudás, haszonvehetetlen írás, számvetésből alig valami szokott — még jobb esetekben is — az egész eredmény lenni”.¹⁶²

A paraszt nevében joggal fogalmazta meg Tessedik Sámuel: „Az én gyermekem olyan dolgokat tanul az iskolában, melyeket néki tudni nem szükséges és amellyeket ma vagy holnap, ha az iskolából kiállt, azonkívül is el kell néki felejtetni”.¹⁶³ A falusi gyerek fejét teletömték elvont, előtte érthetetlen morális szabályokkal, különös bibliai történetekkel. Kívülről fújta, ha álmából rázták is fel, hogy melyek az égbe kiáltó bűnök, vagy mit művelt Illés és Elizeus próféta, de arra már nem tanították meg, amire leginkább szüksége lett volna. A falusi kisiskolákban a paraszti társadalom valódi szükségleteire való előkészítést elhanyagolták. „A népoktatás célja — állapította meg Scitovszky János pécsi püspök beszámolója 1848-ban — nem a tudományos képzés, hanem a valláserkölcsi nevelés”.¹⁶⁴

A katolikus egyház a középkor óta fennálló nevelési privilégiumát mind szervezeti, mind eszmei tekintetben továbbra is igyekezett fenntartani. Valláserkölcsi irányú nevelésének továbbra is igen fontos szerep jutott a nép fékentartásában. „Minden embernek, akár mitsoda rangban, állapotban légyen, de kivált a szegénynek — írja Szabó János 1817-ben — szüksége van a vallás erejére, a vallás igazságaiban található vigasztalásokra, biztatásokra..., a melyek egy megelégedett boldog életre vezetnek”.¹⁶⁵

Az egyház a falusi gyerekekbe már zsenge korukban igyekezett beleplántálni az uralkodó, az állam és a földesurak iránti szeretetet, hűséget és engedelmességet; a túlvilági kárpótlásba vetett reménységgel igyekezett alázatos megnyugvást teremteni itt a földön. A keszthelyi Georgikon tanulói részére összeállított erkölcsi katekizmusban olvashatjuk: „Vétkeznek pedig a jobbágyok földes uraik ellen, ha azokat nem tisztelik, nekik nem engedelmeskednek, a mivel tartoznak Uraiknak, azt meg nem adgyák, az adót igazán meg nem fizetik, ha a munkát rosszul viszik végbe, ha földes Uruk eránt háladatlanok, vétkeznek földes Uraik ellen akkor is, ha Tiszteiket nem becsülik, parancsolattyaikat megvetik”.¹⁶⁶

Az egyház neveléspolitikája fegyvert adott a Habsburg-abszolútizmus kezébe, amely arra törekedett — Táncsics Mihály szavaival —, hogy „a nép engedelmes, sze-

¹⁵⁹ SZILASSY JÁNOS, I. 1827, 193—194.

¹⁶⁰ BRIEDL FIDÉL, 1841, 961—962.; RÉPÁSSY JÁNOS, 1873, 7.

¹⁶¹ TAVASI LAJOS: Tanoda és egyház, 1847.

¹⁶² Id. RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA, 1960, 60.

¹⁶³ Id. RAVASZ JÁNOS, 1966, 49.

¹⁶⁴ HAJDÚ JÁNOS, 1933, 36.

¹⁶⁵ SZABÓ JÁNOS, 1817, 46—47.; EDVI ILLÉS PÁL, 1833, 116—117., 177.

¹⁶⁶ SZÁNTÓ IMRE: A parasztság kisajátítása és mozgalmái a dunántúli Festetics-birtokokon 1711—1850. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp., 1954, 133.

líd, tetszés szerint nyírható és fejhető nyájként viselje magát”.¹⁶⁷ A katolikus egyház óriási hatást gyakorolt a közgondolkodásra, a világnézetre és a politikai magatartásra.¹⁶⁸ A falusi kisiskolákban királyhűségre, úrtiszteletre tanították a gyermekeket, azt verték a fejükbe, hogy sorsuk örök és változatlan. A dolgozó népet igyekeztek betörni az adózás és a katonaaállítás igájába. ”Öcsém, Gyuri, ne is félj a katonai élettől — olvashatjuk Edvi Illés „erkölcsi oktatásai”-ban —, hanem ha read talál kerülni a sor, te is vidáman menj a bátyád után... Sőt még az is becsületedre válik, ha csonkítottan vagy sérülten (mint Invalid) térnél is haza...”¹⁶⁹ „Adót fizetni... és meghalni kell az egész világon; sőt nem egy országot lehetne nevezni, melyben a parasztoknak, végtelenül rosszabbul vagy sorsuk, mint a magyarországi parasztoknak”.¹⁷⁰

Ilyen szellemben nevelt a katolikus egyház a Habsburg uralkodóháznak és az uralkodó osztálynak engedelmes, a feudális kizsákmányolásba aláztatosan belenyugvó híveket. Alapelve, hogy „a pórnépnek szükségtelen is a műveltség, csak jó Keresztények legyenek”.¹⁷¹ Már a haladó gondolkodású kortársak is szóvá tették, azzal már nem elégedhetünk meg, hogy „... a köz ember csak esmérje a betűket, és azokat össze rakni tudja, vagy azokat még téntával is lefesthesse, hogy talán az imádságos könyvét, vagy a kalendáriumot által vakogja, — vagy legyen neki mit elfelejteni, mint a deák ministrációt, melyet oly sok verejtékkel tanult, hanem ideje már, hogy a betű ismertetét valóságos haszonra is fordíthassa, és az által tudományt is szerezhessen, mely állapotjához hasznos és szükséges”.¹⁷²

A mezőgazdasági szakoktatásnak nagy úttörője, Tessedik Sámuel is kifogásolta, hogy „a falusi iskolákban egyáltalán nem tanítják a parasztember számára nélkülözhetetlen, szükséges ismereteket”.¹⁷³ Így aztán az öröklött előítéletek, régi rossz szokások, hamis közmondások rontották a jobbágyot, a legüdvösebb intézkedésektől, újításoktól is csak károsodását várta.¹⁷⁴ Erdélyi János szerint a magyar mezőgazdaság elmaradottságának egyik legfőbb tényezője a paraszti népesség tudatlanságában rejlik.¹⁷⁵

A reformkorban egyre általánosabb lett az a kívánság, hogy a falusi gyerekeket „a gyakorlati élet mindennapi szükségéi szerint megkívántató valódi, vagy úgy nevezett reál tudományokra is” tanítsák.¹⁷⁶ Az 1840-es években Fejér megye 166 iskolája közül 43 iskolában nevezik meg a tantárgyak sorában a földleírást, 20-ban Magyarország történelmét, 9-ben Magyarország statisztikáját, polgári állapotját, illetve rövid rajzolatját. Természettudományt tanítottak 15 iskolában, helyesírást és magyar grammatikát 11-ben, a levélírás módját, nyugták és kötelezvények írását 12-ben, egészség-tant csak egyetlen iskolában.¹⁷⁷

A földleírásban „Magyarország dunántúli és Dunamelléki kerület vármegyéit” nevezik meg többségben, másutt röviden csak „a tizenkét vármegyét” vagy „a fonto-

¹⁶⁷ Id. MÉSZÁROS ISTVÁN, 1968, 273.

¹⁶⁸ BENDA KÁLMÁN, 1975, 80.

¹⁶⁹ EDVI ILLÉS PÁL, 1933, 90.

¹⁷⁰ EDVI ILLÉS PÁL, 1833, 577—578.

¹⁷¹ EPL Acta JosephiKopácsy, Cath. 42. Az esztergomi Mesterképző Intézetben 1842/43-ki iskolai év első felében a Keresztény-Katolika Tudomány és Neveléstanból előadott tanulmányi cikelynek följegyzése a Neveléstanból.; MAJER ISTVÁN, 1844, V—VI.

¹⁷² BARANYÁBÓL, G-ES, 1832, II. 105.

¹⁷³ NÉMEDI LAJOS, 1962, 251.

¹⁷⁴ ECKHART FERENC, 1922, 21.

¹⁷⁵ ERDÉLYI JÁNOS, 1843, 142—151.; BALOGH ISTVÁN, 1965, 280.

¹⁷⁶ VmL IV/a. Veszprém Vármegye Nemesi Közgyűlési Állandó Bizottságának (Remanens deputatio) iratai. A Nevelésügyi Választmány (Bizottság) iratai 1838—1849. Nr. 9. Jelzet: 824/1838.; VPL Informations de scholis trivialibus Anni 1834—1837. Vaszary István paloznaki (Zala m.) plébános, a füredi esperesség V. A. Diaconusa a püspökhöz. Paloznak, 1837. ápr. 14.

¹⁷⁷ MÓRA MAGDA, 1966, 684.; Uő, 1977, 43—44.

sabb vármegyéket”, vagy a „nevezetesebb helyeket egynéhány vármegyével összefoglalva” tanították. A történelem keretében a legtöbb iskolamester „a magyar királyok históriáját” tanította. Az itt használatos könyv, Losonczy István Hármaskönyv Tükör-e, kérdés-feleletekre bontva ismertette a tanulókkal a magyar történelmet.¹⁷⁸ A gazdaságtan tananyagát vagy egyszerűen gazdaságtannak, vagy — úgy látszik a tankönyv szerint — „gazdasági kis tükör”-nek említik.¹⁷⁹

A tankönyvekről ritkán tudósítanak az egyházlátogatási jegyzőkönyvek. A második Ratio a falusi és kisvárosi iskolák számára előírta a katekizmust, egy alphabetont, azután szépírási táblákat, a négy számtani alapműveletet, egy olvasókönyvet természettudományi, gazdasági, polgári kötelességekről szóló olvasmányokkal és a végén latin szemelvényekkel, de csak olvasási gyakorlatok céljából.

Ám bajosan hihető, hogy a falvakban minden gyermek el lett volna látva a szükséges tankönyvekkel.¹⁸⁰ „En tudom — írja Szabó János 1817-ben —, hogy több ilyen, gyermeknek való olvasó könyvetskék, már fordítva is vagynak Magyarra, és még is az Oskolákban nem használtatnak, mint hogy nints aki azokat oda vigye. Nem elég a köznépek, a mellynek nagyobb része, üres erszényéből, tsak négy, öt garast is nehezen adhat ki, azt parantsolni, hogy az ilyen könyveket, gyermeke számára megszerezze”.¹⁸¹

Arra a csökölyi (Somogy m.) eset mutat rá, hogy a tankönyvek terén nagy hiányok lehettek; itt a plébános a hittani kérdéseket is papírra írta fel a gyermekeknek.¹⁸² Nemcsak a tankönyvek hiányoztak, „hanem sokszor a legszebb talentumú póri ifjúnak szülői egy ív papirost sem képesek venni, mellyre a gyermek gyenge keze vonásait, a tökéletlen betűket lerajzolhassa”.¹⁸³

Az alsófokú oktatás gyakorlatilag az esetek zömében a nép nyelvén, vagyis nemzeti nyelven folyt.¹⁸⁴ A megyék a magyar nyelv elterjesztését hazafias kötelességüknek tartották.¹⁸⁵ A nemzetiségek által lakott területek megyegyűlései az 1830-as évektől kezdve rendszeresen foglalkoztak a magyar nyelv ügyével. Nem egy helyen bizottságokat szerveztek azzal a céllal, hogy felkutassák a hathatós nyelvterjesztés módszereit. 1826-ban Szepessy Ignác püspök nyelvterjesztési „alázatos vélemény” készített. E szerint az ország minden nyelvén elkészítendő magyar nyelvtant a vármegyék között szét kell osztani, hogy a tanítók — vagy ha ők nem tudnának magyarul, a jegyzők — e könyvekből tanítsák a magyar nyelvet.¹⁸⁶ Békés megye több száz forintnyi összeget gyűjtött össze olyan útmutató könyvecske kiadására, „mely által a tót növendékek a magyar nyelv megismerésére s megtanulására vezéreltessenek”.¹⁸⁷

Az 1830. évi VIII. tc. kimondja, hogy „mostantól kezdve az ország határain belül közhivatalokra senki se legyen alkalmazható, aki a magyar nyelvet nem tudja”.¹⁸⁸

¹⁷⁸ R. VÁRKONYI ÁGNES, 1973, 127—128.

¹⁷⁹ MÓRA MAGDA, 1966, 687—688.

¹⁸⁰ VPL *Informationes de scholis trivialibus Anni 1833—1834*. Dabron (Veszprém m.). „Ob egestatem summam comparare sibi liberos non valent.”

¹⁸¹ SZABÓ JÁNOS, 1817, 28—29.

¹⁸² HERMANN EGYED, 1942—43, 412.

¹⁸³ AMBRUS SÁNDOR, 1841, 33.; VPL *Informationes de scholis trivialibus Anni 1837—1838*. Lesencetomaj (Zala m.). „Tum sunt Parentes tam miserí, ut suis prolibus non saltem vestes necessarias non possunt procurare, sed nec libros, nec chartam...”

¹⁸⁴ A tanítás Csanád megyében általában magyarul, Battonyán, Nagylakon, Tornyan, Csanádon és Sajtyénben a görögkeleti iskolákban magyar, szerb és román nyelven, a nagylaki és pitvarosi evangélikus iskolákban pedig szlovák nyelven folyt. Lásd CsmL I. Csanád vm. Népművelési Küldöttség 1838—1848. Általános Átnézésre Tekéntetes Nemes Csanád Vármegyében lévő Oskolák és Népművelés mibenlétének 1838-ik esztendőben.

¹⁸⁵ H. BALÁZS ÉVA—MAKKAI LÁSZLÓ, 1962, 438.; NIEDERHAUSER EMIL, 1976, 74.

¹⁸⁶ KOVÁCS ENDRE, 1977, 159—160.; HUSZKA LÁSZLÓ, 1977, 15.

Veszprém megye 1838. június 18-i közgyűlése a neveléstől nemcsak azt várta; hogy „általa a hazának hív fiak, hű alattvalók és jó erkölcsű polgárok képeztetnek”, hanem egyszersmind „a nemzetiséget is előmozdítsa, vagyis, a tudományoknak magyarul taníttatása által a Magyar Hon magyar hazafiakat nyerhessen”. Minthogy a nemzeti nevelést a Veszprém megyei nevelésügyi deputáció csak úgy képzelhette el, „ha a tudományok magyar nyelven tanítatnak...”, ez csak úgy történhetett, ha a tanítók azt a nyelvet, melyen tanítani tartoznak, maguk is tudják. Ezért olyan javaslatot állt elő, hogy „... a tanítók minden kivétel nélkül a nemzeti nyelvet bírni, vagy is magyarul tudni oly annyira tartozzanak, ha illyesek jövőendőben bármi tekintetből s ki által még is tanítói hivatalba jönnek, abból azonnali eltávolításukra, s a honi nyelvben szükséges jártasságnak megszerzése idejéig a tanítói hivatalból leendő eltiltásuk tekintetéből illető Járási Fő és Al Szolga Bíró Urak minden nem reménylett esetekben haladék nélkül jelentést tenni el ne mulasszák”.¹⁸⁹

A Csanád megyei népművelési küldöttség is annak a véleményének adott hangot, hogy „semmi szín és kivétel gyanánt se vétethessék fel” tanítónak „az olyan a ki a magyar nyelvet tökéletesen nem beszéli, nem érti, és azon tanítani nem képes”.¹⁹⁰ Az 1832. évi 1387. sz. jegyzőkönyvben ezeket olvashatjuk: „Oly községekre és mezővárosokra nézve, melyekben a magyar nyelv csak egy harmad vagy negyed részben divatoltatik s általyán fogva nem egyebütt, mint a hivatalos nyelvben él, szükségesnek vélve az óhitű nem egyesült Inspektorságra és a propositást tevő Uradalmat, a Nemes Vármegye útján megkerestetni a felett, hogy ennekutána illetén helységekbeli iskola mestereket, tanítókat, kántorokat, egyedül és kizárólag csak olyanokat terjeszsen és nevezzon ki, kik a hazai Magyar nyelvet nemcsak tökéletesen értik, hanem azt is, és azon más nyelveket, hittudományt, számvetést és mind azt tanítani is tudják, melyek a falusi iskolákban felső rendeléseknél fogva elő terjesztetni parancsoltatnak”.¹⁹¹

Csanád megye éberem örködött, hogy „a hazai magyar nyelv” minden népiskolában otthonra találjon.¹⁹² A megyei népművelési küldöttség különös figyelmet fordított ilyen szempontból a görög egyesült és nem egyesült vallásfelekezet iskoláira, ahol „a magyar nyelv vagy elhanyagolásbul vagy szándékosan, sőt legtöbb helyeken a szülőknek egyenes ellenzése miatt nem tanítatik”.¹⁹³

A megyegyűlések egyes intézkedései a magyar nyelv valóban szükséges megismertetését célozták, de nem egy esetben érvényesült az erőszakos magyarosítás szándéka is.¹⁹⁴ A közoktatást eszközként tekintették arra, „hogy az anya Magyarországbán élő különajkú s e miatt nagyrészben különérzelmű honlakosok minden idegen választófalak ledöntésével, kizárólag magyar szellemben neveltetvén, nyelvben s ér-

¹⁸⁷ CsmL L. Csanád vm. Népművelési Küldöttség 1838—1848. Kristoffy Sámuel nagylaki lelkész és békési ágost. hitvallású esperességnek hites jegyzője.

¹⁸⁸ KOVÁCS ENDRE, 1977, 158.; Végleges diadalt a nyelv ügye az 1844: III. tc.-ben aratott.

¹⁸⁹ VmL IV/a. Veszprém Vármegye Nemesi Közgyűlési Állandó Bizottságának (Remanens deputatio) iratai. Jelzet: 824/1838. Nevelésügyi deputatio iratai, Nr. 8., Nr. 10.

¹⁹⁰ CsmL I. Csanád vm. Népművelési Küldöttség 1838—1848. 1839-ik esztendő Bőjtelő hava 18-ik napján mezővárosában ezen T. N. Csanád Vármegyének 1838-ik évi Jegyzőkönyv 615. sz. a. költ k. Végzése mellett kiküldött Választmány, a Népnevelés tárgyában Tek. és Vitézlő Nyéky Antal Fő Jegyző és Táblabíró Úr Elnöksége alatt számosabb Küldöttségi tagok jelenlétében tartott öszveülés alkalmával felvett jegyzőkönyv.

¹⁹¹ HORVÁTH ILLÉS, 1896, 93—94.

¹⁹² Uo. 97.

¹⁹³ CsmL I. Csanád vm. Népművelési Küldöttség 1838—1848. Népnevelési Jegyzőkönyv 1843-ik évi 1—9-ik vagyis mind.

¹⁹⁴ MÉSZÁROS ISTVÁN, 1968, 196—197.; VPL Informationes de scholis trivialibus Anni 1839—1840. Barcs (Somogy m.) „Quum scholares plerique linguae hungaricae ignari incipiant frequentare, cumque objecta studiorum hac sola lingua pertractentur, ideo optatus successus non est.”

zelemben megmagyarosodjanak”.¹⁹⁵ A jelentkező „magyarosítási” irányzat hozzájárult a nemzeti ellentétek kiéleződéséhez.

Fejér megye nemzetiségi falvaiban továbbra is két nyelven folyt a tanítás; Kozmán, Kőhányáson és Gánton a tanítók alig tudtak valamit magyarul, ugyanakkor a felügyelők szorgalmas és igyekvő munkájukról adnak számot.¹⁹⁶ A bicskei (Fejér m.) római katolikus iskoláról szólva megjegyzi az 1840-es évekből származó jelentés: „Magyarok nem szoríttatnak a német tárgyakra tanítására, csak azok tanulnak, akik óhajtják, — de magyarul mindnek kell tanulni”.¹⁹⁷

A veszprémi püspökök a XIX. század első felében, köztük is főképpen Kopácsy József megkívánta, hogy az egyházmegyéjében magyar legyen a tanítás nyelve. Ezt azonban általában mégsem lehetett mindenütt megvalósítani, mikor a nemzetiségi községekben az iskolába kerülő gyermekek egy árva szót sem tudtak magyarul. Az ilyen helyeken az iskolamester kénytelen volt a tanítást, a plébános a hitoktatást az illető nemzetiség nyelvén megkezdeni, s tartani mindaddig, amíg némileg elsajátították a magyar nyelvet. De voltak helyek, ahol az iskolában mindvégig németül, vagy legalább váltakozva a magyarral folyt a munka.¹⁹⁸

¹⁹⁵ OL 1848/1849-i minisztériumi levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Közoktatási Osztály. Elemi iskolai szakosztály. Miniszteri Elemi iskolai osztály sorkönyve, 1848. 23. kútfő, 9. tétel. Bongo Pető a közoktatási reform iránt tervet közöl.

¹⁹⁶ MÓRA MAGDA, 1966, 688.; Uő, 1977, 45.

¹⁹⁷ MÓRA MAGDA, 1966, 686.

¹⁹⁸ MESZLÉNYI ANTAL, 1941, 131—132.

VIII

A tanítás módszere

A tanításban követett módszerről igen gyér anyagot tartalmaznak az egyházlátogatási jegyzőkönyvek és hivatalos iratok.¹⁹⁹ Az 1805-ben Abán (Fejér m.) tanító Vajda Ferencről megjegyzik, hogy „nem tartja helyesnek a 'methodus normalis'-t, ezért nem is követi”. Majd így folytatódik a szöveg: „...azonban nem is követheti azt az iskolába nem járó gyermekek szülei, valamint a könyvek hiánya miatt”. Ezért „teljességgel lehetetlen a hivatalos tananyagot tanítani”.²⁰⁰

A normális (sagani) módszer nem terjedt el olyan mértékben, mint azt lelkes barátai hitték. Maguk a nagyobb látókörű tanítók sem tartották helyesnek a normális iskola Felbiger-féle módszerét, illetve e pedagógia mechanizmusát. Így Wályi K. András, aki később a pesti egyetemen a magyar nyelv és irodalom első tanára, így módon nyilatkozik felőle: „Minden tabellák tanulása haszontalan idővesztés, hacsak szóval s nem értelemben tanulták azokat a gyermekek”.²⁰¹

Amit az egyházlátogatási jegyzőkönyvek a módszert illetően elárulnak, azt is elsősorban a vallás tanításával kapcsolatban jegyzik meg. A hittant a plébános, káplán vagy a tanító az úgynevezett katekizáló módszerrel verte a tanulók fejébe, ami nem volt egyéb, mint értelmetlen magoltatás. A betűzést más gyermekektől, az összefoglalást vagy syllabizálást „közönséges hangos ordítás után”, a katekizmust pedig „ész nélküli kiabálás közt” tanulták a gyerekek.²⁰²

A tiszánánai (Heves és Külső-Szolnok m.) plébános nem hagyta figyelmen kívül az anyag ismételtetését sem, mert — véleménye szerint — a gyerekek hamar elfelejtik a hittant, ha állandó ismétlés nem segíti emlékezetüket. A jól felelőket szentképekkel és rózsafüzérrel ajándékozta meg, hogy ezáltal felkeltse a többiben is a versengés szellemét. Nem csodálkozhatunk azon, hogy ezt a magoltató módszert nem kísérte kellő eredmény. A vizitáló Fischer István egri érsek 1811-ben többek között Fancsalon (Heves és Külső-Szolnok m.) meggyőződhetett arról, hogy a gyerekek nem értik azt, amit felelnek.²⁰³

A kérdés-feleletekkel megszerkesztett tankönyvek könnyebben tanulhatók ugyan, „de a gyermekeket egymásból folyó alapos gondolkodásra nem szoktatják... így céliránytalanok; ha kérdik a tanulót, felel, ha nem kérdik, örökre semmit se tud, csak arról elmélkedik, a mit kérdeznek, többről sem”.²⁰⁴ „A szajkózatok métélye a taní-

¹⁹⁹ Kis PÁL, 1830, 11. „A Tanítás módja alatt érttyük amaz ügyességet, melly által a tanító tanítványainak kimiveltetését leghelyesebben eszközli.”

²⁰⁰ MÉSZÁROS ISTVÁN, 1968, 134.

²⁰¹ Id. SZAKÁL JÁNOS, 1934, 20.; PISZKER OLIVÉR, 1933, 5—6.

²⁰² ZSOLDOS IGNÁC, 1836, 60.

²⁰³ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 33. „...pueros cumprimis non intellexisse, quae respondebant, observavimus”.

²⁰⁴ SZABÓ JÁNOS, 1817, 62—63.; PIUS DESIDERIUS, 1833, 23.; VPL *Informationes de scholis trivialibus Anni 1834—1837*. Tihany (Zala m.). „...quia etiam quod sciunt, non cum debito nexu sciunt.”

tásnak — olvassuk a Csanád megyei népművelési küldöttség évszaki elnöki jelentésében. — Fő hiba pedig — s ezt komoly intésekkel se sikerült eddig kiirtani —, hogy a tanítók kevés kivétellel nem tudják tanítmányaikat könyv nélkül —, próbatételek alkalmával majd mindnyájan könyvből olvassák a kérdéseket, vagy könyvből igazítják a felelők hibáit”.²⁰⁵

Az egyik Fejér megyei felügyelő is kifogásolta az oktatás gépiességét: „A tanítók nem eléggé oktatják a gyermekeket, ennél fogva kívánatos lenne, hogy azok a tudományok magyarázatával, nem pedig csupán a hagyott leckék kihallgatásával töltenék idejüket”.²⁰⁶ A tanítványok részint hallás után, részint könyvekből emlékeztükbe oltott tanulmányaikat egyhangúan és sebesen elhadarták.²⁰⁷ Egészen az érthetlenségig sebesen beszéltek, de az egészből egy szót sem értettek.²⁰⁸ Nem csodálkozhatunk azon, hogy ezt a magoltató, gondolkodásra nem szoktató eljárást nem kísérte kellő eredmény. Ha a tanító nem ugyanabban az alakban — tehát más szavakkal — tette fel a kérdést, a gyerekek nem tudták azt megválaszolni.²⁰⁹ „Mintha indus nyelven szóllának hozzájuk — többé felelni sem tudnak és ugyan abból, mit tellyes öszvehangzásban könyv nélkül hiba nélkül felmondanak, magok szavaival válaszolni nem képesek; vagyis azt, amiket tanulnak, nem értik”.²¹⁰

Módszeres tanításról a XIX. század első felében még nem igen beszélhetünk, bár az idevonatkozó rendelkezések megvoltak, de csupán írott malasztként. Teleki László oktatásügyünk elmaradottságát abban látta, hogy „az új tudomány, a pedagógia, a nevelés mestersége, még nálunk szinte egészen eszméletlen”.²¹¹ Pedig bizonyos kézikönyvek is megjelentek már a falusi tanítók és tanulók számára (például Lácza József: Oskolai tanító könyv, 1793.; Böszörményi Pál: A falusi iskola tanítók számára készült kézikönyv, 1828. stb.). A neveléssel foglalkozó magyar iratok is megszáporodtak: cikkek jelentek meg főleg a Tudományos Gyűjtemény, az Egyházi Értekezések, a Religio és Nevelés című folyóiratokban.²¹²

A népnevelés ügye a reformkorban kezdett országos üggyé válni, s a módszeres eljárásokról is mind több könyv és cikk szólt. Az 1830-as és 40-es évek pedagógiai irodalma mai szemmel nézve is elég gazdagnak tekinthető.²¹³ „Ezen utolsó időszakban nagyobb gond s több munka fordított Hazánkban is a nevelésre s Nevelés Tudományára — írja Szilasy János 1827-ben —, mint az előbb lefolyt századokban”.²¹⁴ Mégis Tavasi Lajos jogosan elégedetlen a magyar pedagógiai tudománnyal; a szabadságharc előestéjén kénytelen a következőket megállapítani: „Oly kevéssé azonban alig van még egy-egy szellemi tér mívelve, mint épen a nevelési és a nevelési-irodalom”. Hibának tartja, hogy az írók nem művelik a nevelésméletet. „...na-

²⁰⁵ CsmL I. Csanád vm. Népművelési Küldöttség, 1838—1848. Elnöki évszaki jelentés a megyebeli népiskolákról 1842-ben. Makó, 1842. nov. 22.

²⁰⁶ MÓRA MAGDA, 1966, 689.

²⁰⁷ VPL Informationes de scholis trivialibus Anni 1838—1839. Túrje (Zala m.). ”... docentur in Doctrina Christiana per interrogationes tantum sine libro ...”

²⁰⁸ CsmL I. Csanád vm. Népművelési Küldöttség, 1838—1848. Népnevelési Jegyzőkönyv 1843-ik évi 1—9-ik vagyis mind.

²⁰⁹ Uo. Népművelési Küldöttség 1842. évi őszutó 30-ik napján tartott öszveülésének jegyzőkönyve, 1842. őszutó 30. napján.

²¹⁰ Uo. Elnöki évszaki jelentés a megyebeli népiskolákról 1842-ben. Makó, 1842. nov. 22.

²¹¹ KORNIS GYULA, I. 1927, 385.; SZAKÁL JÁNOS, 1934, 6.

²¹² Nyomtatásban megjelent nevelési tárgyú könyvek: SZILASY JÁNOS, 1827.; BEKE KRISTÓF, 1828.; EDVI ILLÉS PÁL, 1837.; KUNOSS ENDRE, 1833.; VARGHA ISTVÁN, 1834.; LESNYÁNSZKY ANDRÁS, 1832.; KIS PÁL, 1830.; VARGHA JÁNOS, 1837.; MAJER ISTVÁN, 1844.

²¹³ CSIGHY SÁNDOR, 1836.; TAVASI LAJOS, é. n. Bevezetés, 24.

²¹⁴ SZILASY JÁNOS, I. 1827, 43—45.

gyobbára inkább csak mint tanítási és oktatási tan- és kézikönyveket szerkesztők, semmint a nevelés elméleti irodalmat és irányt művelik”.²¹⁵

A falusi kisiskolák majdnem kivétel nélkül osztatlanok voltak. Nem kis mértékben akadályozta a haladottabb oktató-nevelő módszerek alkalmazását a falusi kisiskolákban, hogy a fiú- és leánytanulók hat évesektől 12 évesekig mind egy szobában szorongtak együtt. Az iskolamesterek panaszkodtak, „hogy száz, két száz tanulókkal is kénytelenek bajlódni, s így mindnyájoknak eleget nem tehetnek; öt-hat esztendő gyermekekkel is terheltetnek, kiket eléggé nem foglalatostkódthathatnak”.²¹⁶

Kíváncsinos lett volna, hogy a kisebb falusi iskolákat is legalább két osztályra bontsák. Mivel azonban ez sok kisebb helységben akadályokba ütközött, a Ratio azt ajánlotta, hogy a tanító ossza két csoportra tanítványait: a nagyobbakat a reggeli órákban tanítsa, a kisebbeket viszont délután. Ők ugyanis „koruknál fogva még nem tudnak szüleik segítségére lenni”. Ez a beosztás különösen a nyári időszakban tűnt kíváncsinosnak.²¹⁷

Edvi Illés Pálnak 1837-ben megjelent Első oktatásra szolgáló kézi könyve azt javasolja az osztatlan iskolák adta nehézségek leküzdésére, hogy a tanító ossza fel tanítványait bizonyos osztályokra (classisokra), például „betűzőkre”, „olvasókra”, „betéve-tanulókra”, „írókra”, „énekesekre”, „számvetőkre”, „főllebb-készülőkre” stb., s ezeket az „osztályokat” — ha a hely megengedi — külön csapatokban ültesse. Minden egyes „osztálybeli sereget” aztán egyszerre leckéztessen vagy ő személyesen, vagy a vezetésükre rendelt „repetitor-gyerek” segítségével.²¹⁸

Az „osztályos tanítás” módját — osztatlan iskolában — a Tudományos Gyűjtemény 1821. évi 3. száma az alábbiakban írja le: „A Mester mind reggel mind délután a tanítást imádsággal kezdeti el; azután a Repetitoroknak az ő repetálni valójokat kiadja; maga félóránként más és más rendeknek tanításához lát az ő saját módja szerint; p. o. 7 1/2—8-ig Katekizmuszal; 8 1/2—9-ig írás-tanítással; 9—9 1/2 olvasással; 9 1/2—10-ig számvetéssel foglalatostkodik. S ezen úttal móddal 8—10. rendjeinek naponként különös tanítást ad dél óráig; a többiekkel pedig azt repetáltattya. Fél óránként jelt ad az új meg új foglalatosságokra, hogy az unalmat eltávoztassa, s a figyelmességet ébren tartsa. Egy felől a Tanítványait tartva szemmel, hogy a ki kéredzőket engedelem jelentéssel kibocsáthassa; másfelől a Repetitorokat, ha megfelelnek a hivatalyoknak? A vétkeket vagy tüstént, vagy a félóra, vagy a nap végével leteszi; a jókat pedig megdicséri. Az állást ülésel, ezt meg amavval váltogattya, hogy a Tanulóknak egésségök rövidséget ne szenvedjen. Foglalatosságokat is imádsággal rekeszteti be”.²¹⁹

Az összeírások nem egy esetben minősítéseket is tartalmaznak a tanulókról. A tanító a gyerekek neve mellett megjegyzi, hogy „szorgalmatosan”, „ritkán”, „hanyagul” vagy „resten” jár növendéke iskolába. Akad olyan iskolamester is, aki a tanuló általános magatartását („jó erkölcsű”, „középszerű”), vagy értelmi képességét méri le, s e szerint sorolja be növendékét („jó”, „középszerű”, „kurta eszű”, „együgyű”). Az előmenetelt tantárgyak szerint nem osztályozták, de az általános érdemjegy

²¹⁵ TAVASI LAJOS, é. n. 24., 145—150.

²¹⁶ Tudományos Gyűjtemény, 1821. III. 82—83.

²¹⁷ MÉSZÁROS ISTVÁN, 1968, 67.; HERMANN EGYED, 1942—43, 412—413. A második Ratio előírta, hogy falun és kisebb mezővárosokban egy tanító és két osztály legyen, nagyobb mezővárosokban és kisebb városokban két tanító és két osztály. A falvakban azonban nemigen van arra nyom, hogy a tanítók a tanulókat két osztályra választották volna szét. Lásd EEL VC Fasc. LXI. Lib. 375. p. 34. Süttő, 1824. „Ludimagister... proles in duas classes divisas instruit...”

²¹⁸ EDVI ILLÉS PÁL, 1837, XXIII.

²¹⁹ Tudományos Gyűjtemény, 1821. III. 84., 88—89.

nagyon sokféle volt: „igen jeles”, „jeles”, „igen dícséretes”, „dícséretes”, „tűrhető”, „hanyag”, „igen hanyag”.²²⁰

Az iskolamester fegyelmezési eszközként alkalmazta a verés mindenféle fajtáját. A tanítási idő jórésze vesszőzéssel és botozással telt el. A falusi tanítók a fájdalmat okozó büntetések változatos skáláját alkalmazták.²²¹ A tornyai (Csanád m.) tanító „olgy kemény büntetéssel fenyíti a legkisebb vétkekért, hogy azt a gyenge gyermekek nem képesek kiállani”. Ezért a szülők gyermekeiket elvonták az iskolától.²²² Jászapátiban a nyilvános botozáshoz az iskolásgyermekek a tanító vezetésével kivonultak az iskolából, körülállták a derest. A tanító erkölcsi oktatás keretében megmagyarázta a vétséget, és ezután a gyerekek szeme láttára verték el a deliquenst.²²³

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben nem egy helyen olvashatunk olyan esetekről, hogy a tanító igen súlyos büntetésekkel sújtja a gyermekeket, mint például Csányban, Gyöngyöspátán vagy Verpeléten (Heves m.). Az egri érsek figyelmeztette a plébánosokat, hogy ezeknek a kirívó eseteknek vessenek véget, és a tanítókat a gyerekekkel való szelídebb bánásmódra buzdítsák.²²⁴

Kiss Pál 1830-ban kíváncsúnak tartotta, hogy „a taszítás, öklözés, rugás, hajnál fogva húzás, arczul csapás, tenyérre és körömre vágás, soká tartó térdelés, a meleg kályhánál hosszú üdeig állás, bot, korbács ne láttassanak, sőt még ne is neveztesenek iskoláinkban”.²²⁵

²²⁰ MÓRA MAGDA, 1977, 45.

²²¹ BENKÓCZY EMIL, 1928, 20.

²²² CsmL I. Csanád vm. Népművelési Küldöttség, 1838—1848. Abrahamovits Demeter, Tor-
nya mv. görög nem egyesült plébánosának jelentése, 1838. nov. 28.

²²³ TARNAY MARIANNA, 1943, 20.

²²⁴ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 36.

²²⁵ KIS PÁL, 1830, 140—141.; LOVÁSZ IMRE, 1836. Ism.: BARRA MIKLÓS, Figyelmező, 1838, 435—439.

A jobbágy nem tudta, vagy ha módjában is állott, nem küldte szívesen gyermeket az iskolába. Általános volt a panasz, „hogy a szülők gyermekeiket iskolába nem küldik, s a gyermekek is vonakodnak az iskolától”.²²⁶ A második Ratio Educationis reálisan írta elő a tankötelezettséget: lehetőség szerint minden szülő járassa gyermekét az „elemi” iskolába, mert büntetendő vétséget követ el, aki ezt elmulasztja.²²⁷ A jobbágyság azonban nem érezte magáénak az iskolát, s gyermekeket inkább otthon hasznosította.

Elsősorban a jobbágyok saját állatállománya igényelte a gyermekmunkát. „Tavasztól kezdve egész mindszent napjáig az oskolába nem küldetnek a gyermekek — írja a század derekán Lepáris Károly aldebrői (Heves m.) plébános —, csak azokat küldik, kikre hon vigyázni kellene —, rendszeren itt minden malacnak, s libának külön pásztora van, erre használatnak el többnyire az oskola járásra alkalmas gyermekek, s míg az ilyféle pásztorkodások végkép el nem tiltatnak, addig nem fognak rendszeren küldetni az oskolába”.²²⁸

A jó idő beköszöntésével az anyák csak az „éretlen korú kisdedeket” küldték leginkább iskolába, ha otthon nem kellett bölcsőt ringatniok, hogy „ülne tanuljanak és otthon ne lármázzanak”.²²⁹ Tavasz nyitától késő őszig alig volt gyermek az iskolában. Fejér megyében az iskolai felügyelők jelentései csak kivételképpen emlegetnek néhány helyet, ahol rendszeres nyári tanítás folyt; az iskolák 95 százalékában csak november 2-től április 23-ig tartott a tanítás.²³⁰ Somogy megyében nyáron a „tanköteleseknek” csupán 13,9 százaléka vett részt több-kevesebb rendszerességgel az oktatásban. Ha eljött a mezei munka ideje, kiürültek az iskolák. „A tanító fogdoshatja a legyeket az őszig”.²³¹

Nyáron különösen a szegényebb sorsú szülők, kik cselédek nem tarthattak, fiúgyermekeiket vagy maguk használták fel mezei munkára, vagy jobb sorsú gazdáknál kanászgyerekeknek fogadták fel, a leánygyermekeiket pedig az aprójóságnál vagy maguk használták mezei munkára, vagy mások szolgálatába adták, vagy csecsemőiknél otthonmarasztalták.²³² Aratás és kaszálás idején minden erőlködés dacára sem lehetett elkerülni, hogy a szántó-vető ember gyermekét az iskolától el ne

²²⁶ OL 1848/1849-i minisztériumi levéltár. Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Közoktatási Osztály. Elemi iskolai szakosztály. Miniszteri Elemi iskolai osztály sörkönyve, 1848. 23. kútfő, 9. tétel. Balogh József népnevelésrőlí nézetei. Sárospatak, 1848. május 26.

²²⁷ MÉSZÁROS ISTVÁN, 1968, 84.

²²⁸ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 36.; MÉSZÁROS ISTVÁN, 1972, 96.

²²⁹ ZSOLDOS IGNÁC, 1836, 58—59.

²³⁰ MÓRA MAGDA, 1966, 687.

²³¹ Somogy c. hetilap, VI. évf. 22. sz. Id. KANYAR JÓZSEF, 1976, 271.

²³² CsmL 1. Csanád vm. Népművelési Küldöttség, 1838—1848. Kristoffy Sámuel nagylaki lelkes és békési ágost. hitvallású esperességnékhites jegyzője. Nagylak, 1838. szept. 9.

vonja. Ebben leljük annak okát, hogy a nyári félévi vizsgákon (próbatételeken) a legtöbb iskola üres volt.²³³

A nyár természetesen nem a három nyári hónapot jelentette, hanem az áprilistól október végéig tartó gazdasági munkák idejét.²³⁴ „A szülék nem járatják fel rendesen gyermekeiket s idő közben is sokszor kifogják, mi okból a tanítás kevés sükere legyen”.²³⁵ Így érthető, hogy a tanítás ideje a veszprémi egyházmegye területén is igen változatos volt.²³⁶ A tanítás folyt advettől húsvétig (Szólád), Mindenszentektől Szentgyörgyig (Aszfő). Mindenszentektől Úrnapiáig (Paloznak), Mindenszentektől a tavaszi munka megkezdéséig, de a kicsinyek azután is jártak (Felsőörs), november 1. és május 1. között (Kisgörbő), négy hónapon át (Nyirád), három hónapon át (Jákó és Ajkarendek), karácsony előttől március 1-ig (Ácsteszer), a legjobb esetben is tehát alig 17 hétnél több ideig.²³⁷

Magda Pál sárospataki professzor 1819-ben így ír: „A falusi és alsóbb iskolákban, melyekben fogatkozás nincsen, igen akadályoztatja a tanuló ifjúságnak a nagyobb tökéletességre való előmenetelét a többiek között azon környüállás is, hogy a paraszt gyermeke csak a téli hónapokban jár az iskolába, s amit ekkor tanult, azt más hat hónap alatt ismét elfelejti s ökrök s ludak a mezei foglalatosságok közt elvadul s messze elmarad a csinos s szelíd emberségtől”.²³⁸

De a tanulók iskolából való elmaradásának okát nem jelölhetjük meg kizárólag abban, hogy az iskolás korba nőtt gyermekeket a szülők mezei és házi munkára (a ház, a kicsinyek, a libák őrzésére, fonásra stb.) fogták.²³⁹ Ha végiglapozzuk az egyházlátogatási jegyzőkönyveket, akkor nem egy helyen olvashatjuk, hogy a szegénység következtében nem tudták a szülők biztosítani iskolás korú gyermekeik számára a zord hidegek és a feneketlen sár ellenében szükséges lábbelit vagy ruhát.²⁴⁰ Sok olyan szülő volt, „kik szegénységek miatt gyermekeiket iskolába nem járatthatják”.²⁴¹

A Fejér megyei Abán „télén a szegénység és a gyermekek téli öltözetének hiánya, nyáron pedig a közeli tanyákon szinte minden nap adódó kenyérkereseti lehetőség vonja el a gyermekeket az iskolától”.²⁴² A nagykovácsházi (Csanád m.) lelkipásztor,

²³³ Uo. Elnöki évszaki jelentés a megyebeli népiskolákról 1842-ben. Makó, 1842. nov. 22.

²³⁴ MÓRA MAGDA, 1966, 684.

²³⁵ VmL IV/a. Veszprém Vármegye Nemesi Közgyűlési Állandó Bizottságának (Remanens deputatio) iratai. A Nevelésügyi Választmány (Bizottság) iratai 1838—1849. Jelzet: 824/1838. A cseszneki, deveçseri járások nemzeti iskoláiról lajstromos kimutatás. Nr. 8. Nemesszalók.

²³⁶ VPL *Informationes de scholis trivialibus Anni 1839—1840*. Bakónak (Zala m.). „Adolescentes Bakónakienses sunt ruricularum hominum proles, quae vix 5-tum aetatis annum attingunt, jam ad diversa minora domestica, ac campestria negotia applicantur; ideo a primo vere usque serum autumnum in scholis nullo modo detineri possunt...”

²³⁷ HERMANN EGYED, 1942—43, 414.

²³⁸ Id. TÓTH DEZSŐ, I. 222.; VPL *Informationes de scholis trivialibus Anni 1834—1837*. Nemesvita (Zala m.). „Quid enim de hyeme percipit, ejus de aestate obliviscitur.”

²³⁹ VmL IV/2. Veszprém Vármegye Nemesi Közgyűlési Állandó Bizottságának (Remanens deputatio) iratai. IV/252/b. Veszprém Vármegye Bizottmányának iratai. Nevelésügyi Választmány iratai 1861—1868. Jelzet: 1462/1861. A deveçseri szolgabírói járás községi iskoláinak egyenkénti kimutatása. Nr. 10. „Nyáron által nem járnak Iskolában a gyermekek, még templomba is kevés, mert zsiát, lovat, ökröt őriztetnek velök, mások malaczokat szoktattatnak ki, mások pedig a szülők körül, dologra mennek, és iskolás gyermekeiket hadják hon, házra, baromfira és kis gyermekekre vigyázandó.”

²⁴⁰ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 36.

²⁴¹ VPL *Informationes de scholis trivialibus Anni 1833—1834*. Nagytevel (Veszprém m.). „...ob nimiam inter illos grassantem paupertatem, atque egentiam... proles quoque a frequentandis scholis arcentur...”; Uo. Egregy (Zala m.). „...sine dubio egestas Parentum vetat plurimum prolium in schola institutionem”; Uo. *Informationes de scholis trivialibus Anni 1838—1839*. Alsópáhok (Zala m.). „...ob egestatem pauperum Parentum vestes proliis procurare nequeuntium...”

²⁴² MÉSZÁROS ISTVÁN, 1968, 131.

Gyapay János írja: „Minthogy a lakosok igen szegények, gyermekeiknek illendő ruházatot nem szerezhetnek, csak az iskolának távol léte miatt iskolába nem lehet járniok és így számosan vagy rendesen iskolába nem járhatnak”.²⁴³

Másutt a szűk iskolaterem nem tudta befogadni a 6—12 éves gyermekeket.²⁴⁴ Bodajkon (Fejér m.) 50 gyermek nem járt iskolába „a hely szűke miatt”.²⁴⁵ Télen fűtés hiányában maradtak el.²⁴⁶ Nagytályán (Heves m.) az iskolamester nemtörődömsége és tudatlansága, Derecskén a tanító nyers és embertelen bánásmódja riasztotta el a szülőket gyermekeik iskolába járatásától.²⁴⁷ A noszlopi (Veszprém m.) plébános egész rendszerbe foglalva sorolja fel az iskolamulasztások okait: a szülők képtelenek fizetni a tanítót és előteremteni gyermekeik ruházatát. Azt mondják, ők sem jártak iskolába, nem kell tehát a gyermekeiknek sem járniok. De a plébános szerint a főok az, hogy a gyermekek nyáron azt is elfelejtik, amit télen tanultak; a tanulást tehát minden őszszel újra kell kezdeniök.

A lábbeli és ruházat hiányán kívül, mint a távolmaradás okát említik a tandíj megfizetésének nehézségeit is.²⁴⁸ A sukorói (Fejér m.) jegyző szerint 16 fiú és 14 leány „vagy a ruházat meg nem szerezhetése, vagy az iskolai vagyis tanítási díj meg nem fizethetése miatt nem járhat iskolába”.²⁴⁹ A pázmándi (Fejér m.) plébános szerint a tanulók hanyag iskolába járásának egyik oka éppen a tankönyvek magas ára.²⁵⁰ A kisszöllői (Veszprém m.) gyerekek azért nem járhattak iskolába, mert szüleik a „téli ruhákat, sőt a tanulási könyveket is megszerezni elégtelenek”.²⁵¹

De a beiskolázás akadályai között megemlíthetjük még az iskolától való nagy távolságot, különösen szétszórt települések és a filiális községek vonatkozásában,²⁵² az uradalmi cselédség nagyarányú fluktuációját,²⁵³ a sűrű tanítóváltozást,²⁵⁴ és a magyarosítást.²⁵⁵ Az iskolamulasztás egyik gyakori és kétségtelenül súlyos oka az is, amire a gelsei (Zala m.) plébános mutatott rá, hogy a hatóságok a tanügyre vonatkozó felsőbb rendelkezéseket nem hajtják végre és megtartásukat nem szorgalmazzák.²⁵⁶

²⁴³ CsmL 1. Csanád vm. Népművelési Küldöttség, 1838—1848. Gyapay János kovácsházi lelkipásztor jelentése, 1838. okt. 31.

²⁴⁴ VPL *Informationes de scholis trivialibus* Anni 1839—1840. Zalaszántó (Zala m.). „Schola... est nimium angusta et sic de anno in annum crescente pubis scholasticae numero nimium incommoda futura...”

²⁴⁵ MÓRA MAGDA, 1966, 688.

²⁴⁶ VPL *Informationes de scholis trivialibus* Anni 1838—1839. Közép- és Alsóiszkáz (Veszprém m.).

²⁴⁷ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 36—37.

²⁴⁸ VPL *Informationes de scholis trivialibus* Anni 1834—1837. Vörs (Somogy m.). „...multique parantes proles suas a scholis unice metu solvendae mercedis retinent...”

²⁴⁹ MÓRA MAGDA, 1966, 686.; Uő, 1977, 44—45.

²⁵⁰ Uo. 684.

²⁵¹ VmL IV/a. Veszprém Vármegye Nemesi Közgyűlési Állandó Bizottságának (Remanens deputatio) iratai. A Nevelésügyi Választmány (Bizottság) iratai 1838—1849. Jelzet: 824/1838. A cseszneki, deveszeri járáások nemzeti iskoláiról lajstromos kimutatás. Nr. 8. Kisszöllős (Veszprém m.).

²⁵² VPL *Informationes de scholis trivialibus* Anni 1833—1834. Szulok (Somogy m.). „Ex Filialibus propter distantiam non frequentant praeter nonnullos.”; Uo. Keszthely hegyközség (Zala m.). „...medietas scholas nunquam adit, quia parentes ipsarum majori ex parte sub egestate constituti, hinc inde in Promontoriis ad unius horae distantiam habitant.”

²⁵³ VPL *Informationes de scholis trivialibus* Anni 1839—1840. Böhönye (Somogy m.). „Cum frequentantes potissimum sint proles familii dominalis, sicut hi annue mutantur, ita frequentantium etiam numerus dum et quando accrescit et decrescit, saepius vero schola potissimum tempore aestivo vacua manet.”

²⁵⁴ VPL *Informationes de scholis trivialibus* Anni 1838—1839. Mihályfa (Zala m.). „Continua mutatio Magistrorum, eorum in docendo vel inhabilitas, vel negligentia”.

²⁵⁵ VPL *Informationes de scholis trivialibus* Anni 1837—1838. Barcs (Somogy m.). „...Germani ex odio linguae patriae incurri, ut proles ad scholas mittantur...”

²⁵⁶ VPL *Informationes de scholis trivialibus* Anni 1834—1837. Gelse (Zala m.). „Si publica

A plébánosok igyekeztek meggyőzni a híveket, hogy küldjék gyermekeiket iskolába; beszéltek erről a szószékről, sőt otthonukban is felkeresték a szülőket, de azok mégsem tettek eleget a rábeszélésnek.²⁵⁷ A Fejér megyei közgyűlés 1843 áprilisában úgy határozott, hogy a felügyelők intései ellenére a tanulókat otthon marasztaló szülők gyermekeit gyámság alá kell venni, s ki kell nevezni egy gondnokot, aki a községi előjáróság segítségével az ilyen tanulókat az iskolába elővezetné.²⁵⁸

A beiskolázásra irányuló fáradozások azonban általában eredménytelenek maradtak. A feudális terhek súlya alatt görnyedező jobbágy nem szívesen járatta gyerekeit a gyakorlati hasznot alig nyújtó iskolába, annál kevésbé, mert külön — nem egyszer magas — tandíjat is kellett fizetnie. S mert ezren és ezren akadtak olyan földhözragadt szegények, akiknek két, három vagy több gyermekük volt, éppen ezért nem küldhették őket iskolába, mert a tandíjat nem tudták megfizetni.²⁵⁹

Hiába próbálták a plébánosok — még a szolgabírói testi büntetés kilátásba helyezésével is — szorgalmazni az iskolába járást, ha ilyen választ kaptak a szülőtől: „Apja ő gyermekének és azért abba neki senki sem parancsol”.²⁶⁰ Pátkán (Fejér m.) azzal érveltek a szülők, „hogy gyermekeik olyan tudományt is kénytelenítettnek tanulni, mit ők sem tanultak, mégis felnőttek”.²⁶¹

A lelei (Csanád m.) kertészközség iskoláját 1842-ben a plébános minden buzdítás dacára sem nyithatták meg, mivel „a szülék az apai és anyai érzést mintegy megtagadva, kigúnyolva szülöttjeiknek képeztetését erőszakosan gátolják. Nints gyermek, ki azt látogatná”.²⁶² „Ezen okbul a szülők gyermekeiket az oskolától elfogják, és inkább kívánnák gyermekeiket tudatlanságban felnevelni, mint a tudományokra való tanításnak és nevelésnek tsupa reménysége alatt üdő vesztegetésre az oskolába küldeni”.²⁶³

authoritas Magistrualis majorem curam haberet erga proles ad scholam impellendas, longe major foret etiam fructus perfectionis, tunc enim statim, non desererent scholas.”; HERMANN EGYED, 1942—43, 416.; MESZLÉNYI ANTAL, 1941, 133.; RAVASZ JÁNOS, 1966, 287—288. Csaplovics János egy nemzeti-ségi terület (a Rába és a Mura közti területen élő délszláv vendek) falusi iskoláiról.

²⁵⁷ VPL Informations de scholis trivialibus Anni 1833—1834. Kiliti (Somogy m.). „Parochus quidem omnem jam adhibuit conatum, ut abusus junc tollere posset, sed quia in manibus nullum coactivum habet medium, adhortationibus aurem et svasionibus, in quibus infatigabilis est, parum proficere potest...”

²⁵⁸ MÓRA MAGDA, 1966, 687.

²⁵⁹ VPL Scholastica. Relationes Distr. Keszthelyiensis in objecto scholarum et ludimagistrorum Anno 1834. Egregy (Zala m.). „...sine dubio egestas parentum vetat prolium in schola institutione-nem...”

²⁶⁰ CsmL 1. Csanád vm. Népművelési Küldöttség, 1838—1848. Elnöki évszaki jelentés a megye-beli népiskolákról 1842-ben. Makó, 1842. nov. 22.

²⁶¹ MÓRA MAGDA, 1966, 688.

²⁶² CsmL 1. Csanád vm. Népművelési Küldöttség, 1838—1848. Makra Imre alesperes plébános levele a Nevelési Küldöttség elnökéhez. Makó, 1842. nov. 23.

²⁶³ Jelentés, 1870. Első rész, 22—23.

A második Ratio Educationis (1806) előírta: a plébánosok igyekezzenek kioktatni a lakosokat, milyen haszonnal jár, ha gyermekük tanul az iskolában, ha viszont elvonják onnan, sokat veszíthetnek vele. A plébánosok hassanak oda, hogy a fiúk és leányok hat éves koruktól menjenek az iskolába. A megyék is tegyenek meg mindent a beiskolázás érdekében. Az a szülő, aki nem járattja gyermekét iskolába, büntetés alá eső vétséget követ el, és ha alacsony társadalmi rendű, akkor a hatóság testi fenyítéket is kiszabhat rá. Ugyancsak a második Ratio rendelte el, hogy meg kell szüntetni az iskolában a tandíjat.²⁶⁴

Az egri érsekek az egyházlátogatások alkalmával mindig lelkükre kötötték a plébánosoknak, hogy győzzék meg a szülőket akár a szószékről, akár egyéni beszélgetések során az iskolába járás fontosságáról. „Ahol a zsenge ifjúság nevelését és szükséges oktatását elhanyagolják — olvashatjuk Fischer István egri érsek vizitációs jegyzőkönyveiben —, nem lehet a továbbiakban csodálkozni, hogy a legsúlyosabb bűnök idővel mind erősebbek lesznek a serdültekben. Sem a mezői munkák, sem a munkahiány nem adhatnak törvényes ürügyet a szülőknek arra, hogy vonakodjanak kicsinyeiket az iskolába küldeni. Ugyanis a szülők legfőbb kötelessége, hogy gyermekeiket keresztényi módon és a hit és erkölcs szabályaiban taníttassák”.²⁶⁵

Előfordult, hogy egyházi személyek a szegényebb gyermekek ingyen tanítására alapítványokat létesítettek. Így például Ósinek (Veszprém m.) Bajzáth József püspök lett a mecénása, majd pedig Lekovics János kanonok. A kettő pénzalapjából évente 58 forintot lehetett fordítani a mester fizetésének javítására. Nemesvámoson Márkus ezredes jótékonyága folytán évi 15 forintot lehetett a szegény tanulók könyveinek és irkáinak a beszerzésére fordítani. Bajzáth püspök Városlődön (Veszprém m.) a szegényebb gyermekek ingyen tanítására olyan pénzalapot létesített, hogy annak évi kamata 13 forintot hozott. A tihanyi (Zala m.) iskolás gyermekek az apátságtól kaptak évről-évre 15—20 katekizmust, bibliát, és olvasókönyvet, hogy ezzel a szülőket mentesítsék az iskolai terhektől.²⁶⁶

A katolikus egyház azért tartotta szükségesnek a falusi kisiskolákban folyó oktató-nevelő munkát, hogy a gyerekek az egyház hasznos tagjaivá nőjenek fel.²⁶⁷ Az egyház a katolikus szellemben történő nevelést biztosító beiskolázás érdekében a legszigorúbb büntetés kilátásba helyezésétől sem riadt vissza, bár e súlyos büntető szankciók sem tudták leküzdeni a megrögzött iskolakerülést, „mert az e részben hozott szép intézetek végre nem hajttnak, s a sok ezer gát és akadály miatt nem is hajtathatnak”.²⁶⁸

²⁶⁴ MÉSZÁROS ISTVÁN, 1968, 56—57., 138—139.

²⁶⁵ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 41.

²⁶⁶ MESZLÉNYI ANTAL, 1941, 131.

²⁶⁷ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 41. „...ut in fructuosa Ecclesiae membra excrescant.”

²⁶⁸ ZSOLDOS IGNÁC, 1836, 55.

Az egyház megpróbálkozott a plébánosi ráhatáson kívül igénybe venni a földesuraság (uriszék) és a megyei magisztrátuális szervek segítségét is azokkal a szülőkkel szemben, akik az ismételt felszólításnak sem tettek eleget, de mindhiába! Fischer István egri érsek 1810-ben attól sem riadt vissza saját birtokán, Baktán (Heves m.), hogy feljelentést kérjen azokkal a szülőkkel szemben, akik elhanyagolják gyermekeik iskolába küldését, hogy testi büntetéssel való megfenyítéssel, s ha ez sem használna, akkor „megérdemelt” veréssel kötelezzék őket gyermekeik taníttatására. S ha a szülőket a testi büntetés sem változtatja meg, akkor mint „megrögzött bűnösöket” kivethetik, elűzhetik és kibecsülthetnek helyükből”.²⁶⁹

Az egri érsek természetesen nem azért fenyegetőzött ilyen szigorú büntetések kiadásba helyezésével, mintha a falusi gyermekekből mind megannyi „kiművelt emberfőt” akart volna képeztetni, hanem azért, mert a hitoktatással, a feudális vallásosságra neveléssel a nép fékentartását igyekezett hűségesen szolgálni. Célja az volt csupán, hogy a nép fiai megtanulják az alázatos keresztény kötelesség teljesítését, a földesuraknak és az állami felsőbbségnek kijáró engedelmességet, „a kevés melégedést, az előjárók eránt szükséges engedelmeskedést, a köteles szolgálatnak szíves végzését, az isteni gondviselésben helyheztetett bizodalmat, a különbféle sanyarúságoknak békés eltűrését...”²⁷⁰

A második Ratio kötelességükre tette a falusi plébánosoknak, hogy rendszeresen keressék fel a pusztákat, tanyákat, távoli településeket, hogy ott az iskolákba el nem jutó gyermekeket oktassák.²⁷¹ Ez a szempont vezette az egri érseket is, amikor az egyházmegye déli részének tanyavilága igen elmaradott iskolaügyi viszonyainak megjavítása érdekében bizonyos kezdő lépéseket tettek. A hevesi járásban Erdőtelke fiókegyházaiban, Hanyin, Felsőtelken és Tenken sem iskolamester, sem iskola nem volt még 1819-ben. Fischer István egri érsek egyházlátogatása során elrendelte, hogy az erdőtelki iskolamester járjon ki hetenként legalább egyszer ezekbe a prédiókba, a gyerekeket valamelyik házban gyűjtse össze és szorgalmasan oktassa őket a katolikus hit- és erkölcstan fejezeteire. Az egri érsek azért hozott ilyen intézkedést, „nehogy ennek a plébániának fiókegyházaiban lakó hívek gyermekei a kellő oktatás hiányában a hit és a helyes erkölcs alapelveinek jóvátehetetlen nem ismerésében és tudatlanságában nőjenek fel”.²⁷²

Heves mezőváros fiókegyházaiban ugyancsak hiába keresünk iskolamestert vagy iskolát 1819-ben. A császiak a hevesi iskolába járogattak, az átányiakat pedig a szülők oktatták. Fischer István egri érsek olyan értelmű utasítást adott az egyházlátogatás alkalmával, hogy a hevesi plébános vagy a káplán vagy az iskolamester legalább kéthetenként egyszer járjon át hozzájuk, Átányba és tanítsa a vallástanra a gyerekeket, „hogy így megerősítsék őket a katolikus hittől való elszakadás veszélye ellen”.

A kömlői iskolamesternek az érseki utasítás értelmében a szárazbői pusztára kellett minden héten egy alkalommal átjárnia, hogy ott két-három órán keresztül tanítsa a gyermekeket a hit elemeire. A plébánosnak pedig kéthetenként kellett a pusztai gyerekek hittanításával foglalatoskodnia, hogy — az érsek szavaival — „gondoskodás történjék keresztény nevelésükről és lelki előmenetelükről”.²⁷³

A Somogy megyei Szentbalázs fiókegyházaiban, Sártason, Cserénfán, Gyarmaton és Szentjakabon nem volt iskola, de az itteni gyerekek Szentbalázusra sem járhat-

²⁶⁹ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 42.

²⁷⁰ SZILÁSY JÁNOS, II. 1827, 345—346.

²⁷¹ MÉSZÁROS ISTVÁN, 1968, 79.

²⁷² SZÁNTÓ IMRE, 1957, 42.

²⁷³ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 42—43.

tak át „az útnak távol létele s az üdőnek alkalmatlansága miatt”. Ezeket az iskolai nevelés nélkül felnövő gyermekeket az anyaegyház plébánosa minden esztendőben a karácsonyi és húsvéti gyóntatás előtt minden héten kétszer a szentbalázi templomban tanította „a közönséges imádságokra, a Hitbeli tudományra, a Szent Gyónásra”.²⁷⁴

A kalocsai érsekség területén is számos olyan fiókegyház és puszta található, ahol vagy egyáltalán nem voltak tanítók, vagy csak igen szegényes javadalmazásban részesültek. „Hogy tehát ezek sorsán is javítsak és őket nagyobb szorgalomra sarkaljam — írja gróf Nádasdy Paulai Ferenc érsek 1847-ben —, ezennel 5000 pengő forintot rendelek befizetni a megyei pénztárba azon célból, hogy ezen alapítványszerű összeg évi kamatait az egyházi hatóság jutalom címén oly tanítók közt ossza ki, kik a népoktatás terén érdemeket szereztek maguknak...”²⁷⁵

Valóban, senki nem vetheti a katolikus főpásztorok szemére, hogy nem igyekeztek gondoskodni a falusi gyermekek vallásos szellemben történő neveléséről és „lelki előmeneteléről”.²⁷⁶ Ugyanakkor, amikor szorgalmazták falun a beiskolázást a valláserkölcsi oktatás érdekében, a XIX. század első felében is mereven elzárkóztak az elől, hogy a katolikus gyermekek a protestáns kisiskolákat látogassák.²⁷⁷

²⁷⁴ VPL Informationes de scholis trivialibus Anni 1834—1837. Szentbalázs (Somogy m.). Somogyi János plébános jelentése. 1836. november 8.

²⁷⁵ BERAUER JÓZSEF, 1896, 32—33.

²⁷⁶ RAVASZ JÁNOS, 1966, 419.

²⁷⁷ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 43.; MÉSZÁROS ISTVÁN, 1968, 125.

A katolikus falusi kisiskolákban az egyoldalúan vallásos nevelés következtében „a kiműveltség a köznépnél alig haladt csak egy tapodnyit is”.²⁷⁸ Ezek az iskolák Ortutay Gyula megállapítása szerint „az uralkodó rend tiszteletét, megerősítését, s nem a magyar parasztság valóságos művelését, a hagyományos szóbeli kultúrájából való felemelkedést szolgálták”.²⁷⁹

Bár az egyházlátogatási jegyzőkönyvek határozottan kimondják, hogy a gyermekek hat évestől 12 éves korukig kötelesek iskolába járni, mint annyi minden más, ez is csak írott malaszt maradt. A veszprémi egyházmegyében még az anyaegyházakban is szinte általános, hogy jóval kevesebb gyermek jár iskolába, mint a tankötelesek száma. Veszprém megye 12 mezővárosában, 160 helységében és 13 pusztájában 1838-ban 250 iskolát tartottak számon, amelyekben 9135 fiú- és 6353 leánygyermeket, összesen tehát 15 488 növendéket tanítottak.²⁸⁰

Az iskolalátogatás — mint láttuk — csak a téli hónapokban volt rendszerint többé-kevésbé kielégítő, tavasszal még a télen járó gyermekek is elmaradtak. Több helyen említik a jegyzőkönyvek, hogy tíz éves koruk után mind elmaradnak az iskolából.²⁸¹

Gyöngyösorosziiban (Heves m.) 1810-ben a 6—12 éves gyermekek száma elérte a 122-t, de ezek közül nyáron egy sem járt iskolába, télen se több nyolcnál. Gyöngyöstarjánban (Heves m.) ugyanakkor 214 iskolakötelessből télen mintegy 65 járt iskolába, de tavasszal ezeket is befogták mezei munkára, s így nyáron azt is elfelejtették, amit a tél folyamán fejükbe szedtek. Vámosgyörkön (Heves m.) is az a panasz, hogy a tanulók nem látogatják rendszeresen az iskolát. Detken (Heves m.) 1810-ben a 72 iskolaköteles közül 30-an jártak iskolába, de ezek sem egész éven át, csak négy-öt hétig. Baktán (Heves m.) azért maradtak el a gyerekek az iskolából, mert az uradalmi és megyei közmunkákra, valamint a házi és mezei munkára fogták be őket a szülők. Sirok (Heves m.) főkegyházában, Széken, Kalmár Imre tanító csak a húsvéti gyónás alkalmával és ádventben foglalkozhatott a tanulókkal, s ekkor is csak arra szorított munkája, hogy a hittanra tanítsa őket, és a megfelelő korúakat előkészítse a szentségek felvételére.

Különösen rendszertelen és lanya volt az iskolába járás az 1810-es években — de később is — Heves megyében a pétervásárai és a tiszafüredi járásek területén. Derecs-

²⁷⁸ BARANYÁBÓL, G-ES, 1832. II. 92—93.

²⁷⁹ ORTUTAY GYULA, 1962, 501.

²⁸⁰ VmL IV/a. Veszprém Vármegye Nemesi Közgyűlési Állandó Bizottságának (Remanens deputatio) iratai. Jelzet: 824/1838. Nevelésügyi deputatio iratai. Nr. 8.; VPL Informations de scholis trivialibus Anni 1834—1837. Tabella exhibens numerum Scholarum relatam ad numerum animorum in Parochiis Districtus V. et Dlis Sümeghiensis.

²⁸¹ HERMANN EGYED, 1842—1843, 413—414.

ke, Terpes és Tiszahalász fiókegyházaiban nem is volt iskolaépület. Csehiben a 47 iskolaköteles közül alig néhányan látogatták az iskolát. Erdőkövesd anyaegyházban 104 közül négy, fiókegyházaiban Váraszón 62-ből 11, Istenmezején 55-ből 10, Sirok anyaegyházban 169-ből 41, fiókegyházaiban Széken 103-ból 25, Szajlán 71-ből 33-an jártak iskolába. Még ennél is elszomorítóbb képet nyújt beiskolázás terén a szent-erzsébeti plébánia. Az anyaegyházban a 66 iskoláskorú közül senki, fiókegyházaiban, Fedémesen, Leleszen és Szentdomonkoson is csak néhány tanuló koptatta az iskola küszöbét. Derecskén, Recsk fiókegyházában, a 152 gyerek közül senki nem járt iskolába.²⁸²

A beiskolázás terén némileg javultak a viszonyok a XIX. század derekáig, bár egyáltalán nem a kívánatos mértékben. Az 1852. évi összeírás szerint Apcon (Heves m.) az iskolás korú gyermekek száma mintegy 120-ra becsülhető, ezek közül téli időben 80—90 eljárógatott az iskolába, bár ezek sem „folyvást rendszeren”, nyáron pedig alig 20—30.²⁸³ Nagyrédén (Heves m.) az 1851-es perbeli egyezséget aláíró 243 családfő között csak 13 paraszt volt, aki nem „keze vonásával” hitelesítette nevét. Ez azt jelenti, hogy a 30 éven felüli lakosságnak még akkor is csak öt százaléka tudott írni.²⁸⁴

A mintegy 90 százalékból katolikus lakosságú Heves megyében 1852-ben a 6—12 éves katolikus gyermekek 59 százaléka látogatta télen és 28 százaléka nyáron a falusi kisiskolát.²⁸⁵ Az iskolába járók arányszáma minden járásban magasabb télen, mint nyáron; egyedül a tiszafüredi járás kivételével, ahol valószínűleg a tágas határu pusztákról nyáron könnyebb volt az iskolába járás, mint a zord téli hidegekben.²⁸⁶

Mihelyt a mezei munka kezdetét vette, a gyerekek elmaradoztak az iskolából. Az apátfalvai (Csanád m.) katolikus iskola tanítványainak 90—100, sőt Csanádpalotán 200—300 napi mulasztásaik is voltak.²⁸⁷ Apátfalván a növendékeknek csak mintegy a fele, Csanádon a görögkeleti lakosok gyermekeinek a tizedrésze látogatta az iskolát.²⁸⁸ Csanádpalotán a 150 tanuló közül a nyári félévi vizsgán csak nyolcan, a leányiskolában a 115 tanítvány közül 20-an, Apátfalván pedig a 165 fiú- és 102 leánygyermek közül alig néhányan jelentek meg.²⁸⁹

A fél esztendőnél hosszabb szünet alatt csaknem mindent elfelejtettek abból, amit esetleg a tél folyamán tanultak.²⁹⁰ „Az fájdalmas — írja 1836-ban Somogyi János szentbalázsi (Somogy m.) plébános —, hogy mindjárt tavasszal elhagyják tanulásokat, s közönséges pásztorokat nem tartván, többnyire ökrök, lovak, borjúk s apróbb baromfiak őrzése miatt alig 8—6 gyermek találhatik az oskolában, s így amit télen tanultak, tavaszi s nyári üdőkben majd egészen feledékenségből bocsátják...”²⁹¹

²⁸² SZÁNTÓ IMRE, 1957, 37.

²⁸³ EÉL Iskolák és tanítói állomások összeírása 1852-ből.

²⁸⁴ MOLNÁR JÓZSEF, 1966, 119.

²⁸⁵ MÉSZÁROS ISTVÁN, 1968, 139—140.

²⁸⁶ SZÁNTÓ IMRE, 1957, 41.

²⁸⁷ CsmL 1. Csanád várm. Népművelési Küldöttség 1838—1848. Elnöki évszaki jelentés a megyebeli népiskolákról 1842-ben.

²⁸⁸ CsmL 1. Csanád vm. Népművelési Küldöttség 1838—1848. Általános Áttnézése T. N. Csanád Vármegyében levő Oskolák és Nép nevelés mibenlétének 1838-ik esztendőben.; Uo. Dragány István plébános jelentése, 1838. nov. 24.

²⁸⁹ Uo. Elnöki évszaki jelentés a megyebeli népiskolákról 1842-ben. Makó, 1842. nov. 22.

²⁹⁰ VPL Informationes de scholis trivialibus Anni 1834—1837. Dörögd (Zala m.). „...ideo quod Hyeme discunt, aestate obliviscuntur.”

²⁹¹ VPL Informationes de scholis trivialibus Anni 1834—1837. Szentbalázs (Somogy m.). Somogyi János plébános jelentése, 1836. nov. 8.

Így aztán még az iskolába járt gyermekek jelentős része is analfabéta maradt.²⁹² A tanulók zöme írástudatlanul, elemi műveltség nélkül került ki az iskolából.²⁹³ „Hányan vannak, kiknek az iskolából semmi ismeretök sem maradt, s olvasni csak betűzve tudnak, a nélkül, hogy az akadozó olvasás miatt az olvasmányt megérthetnék, s írni legfőleg alig olvashatólag nevüket tudják? Hány falusi lakos házában találunk egy-egy könyvet, nem mondom, hogy papírost, tollat, tintát? Ezzel összefüggőleg hányan vesznek kezükbe akár egész életükben könyvet vagy hírlapot...”²⁹⁴

Ennek az oktatási rendszernek az eredményeként jegyezhetjük meg Richard Bright angol utazó 1815-ben Somogy megyét keresztülvutaztában: „Az itteni parasztok... szörnyen tudatlanok. A faluban csak egy vagy két ember tud írni és olvasni”.²⁹⁵ A „tudatlan” elmarasztaló jelzőt azonban csak az iskolai műveltség hiányosságaira vonatkoztatva fogadhatjuk el. A kisiskolai „tantárgyak” ismerete nélkül sem volt műveletlen a parasztember, mert legtöbbje értékes, sajátos, népi-paraszti szájhagyományozó műveltséggel rendelkezett.

A falusi ember ezt nem az uralkodó osztály által szervezett népoktatás útján sajátította el, „sőt a népi műveltség azzal gyakran szemben állt”²⁹⁶ „A parasztság önmagára kötelezőnek érzett életszabályai egybefogták a csoport életének gazdasági-technikai (gazdálkodás, település, építkezés és viselet), a társas együttélés (jog, szokás és erkölcs), a művészet (ábrázoló- és díszítőművészet, elbeszélőművészet, tánc, zene) és a világnézet (hiedelemvilág) szektorait”²⁹⁷

Hivatalos statisztikai kimutatások szerint 1863-ban az elítélt összes büntettesek közül Magyarországon 58,4 százalék, Horvátországban 86,9 százalék sem írni, sem olvasni nem tudott. Ugyancsak ebben az évben a kiállított újoncok közül Magyarországon csak 22 százalék, Horvátországban s a végvidéken 9,5 százalék, Erdélyben 8,9 százalék tudott olvasni. A nem magyar népek helyzete az oktatás terén még rosszabb volt, mint a magyaré.²⁹⁸ A kötelező népoktatás bevezetése idején (1868. évi XXXVIII. tc.) a lakosság kultúrszínvonalának rendkívüli elmaradottságára mi sem jellemzőbb, mint hogy az 1870. évi népszámlálás idején a népességnek mindössze 31 százaléka tudott írni és olvasni.²⁹⁹

Magda Pál írja: „Egyéb iránt igen kevés falusi iskolában (általában mindenhitűeknél) vitettetik a paraszt ifjúság a világos gondolkodásban és hasznos eszmérekben tovább 100 esztendővel ez előtt... így sok millió embernek nemesebb s jobb része a Hazára nézve is haszonvetetlennül elvész, valamint a fű a vakondok túrások alatt...”³⁰⁰ A dolgozó nép fiainak neveléséről a XVIII. század óta szőtt sok szép hazai tervből 1848-ig vajmi kevés valósult meg.

²⁹² VPL Informations de scholis trivialibus Anni 1838—1839. Szenyér (Somogy m.). „Parentes cogi debent, ut proles ad scholas mittant, et si observent, quod necessarias orationes sciant, nec expectant, ut vel saltem legere discant, eadem e scholis excipiunt.”

²⁹³ ORTUTAY GYULA, 1962, 504.

²⁹⁴ KÖRNYEI JÁNOS, 1868, 36.; SZABÓ JÁNOS, 1817, 25. „...az Oskolából is úgy mennek ki, hogy azon egy néhány betűkön kívül, a mellyeket le írni tanultak, és azon kevés olvasáson kívül, mellyet gyakran tsak kézi könyveikből tudnak, alig tetszik meg rajtok, hogy neveltettek és tanítottak”.

²⁹⁵ Id. KANYAR JÓZSEF, 1970, 83.

²⁹⁶ ORTUTAY GYULA, 1962, 507.; MÉSZÁROS ISTVÁN, 1972, 18.; PLÁNDER FERENC, 1970, 23—24. „Azonban mind ezek mellett nem lehet a göcseji népet éppen műveletlennek mondani — írja Plánder Ferenc novai plébános 1838-ban —, a szelíd természetet és jóra való hajlandóságot mindegyik születésével hozza magával.”

²⁹⁷ BALOGH ISTVÁN, 1973, 16.; MÉSZÁROS ISTVÁN, 1972, 14.

²⁹⁸ KÖRNYEI JÁNOS, 1868, 36.

²⁹⁹ BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY, 1972, 21.

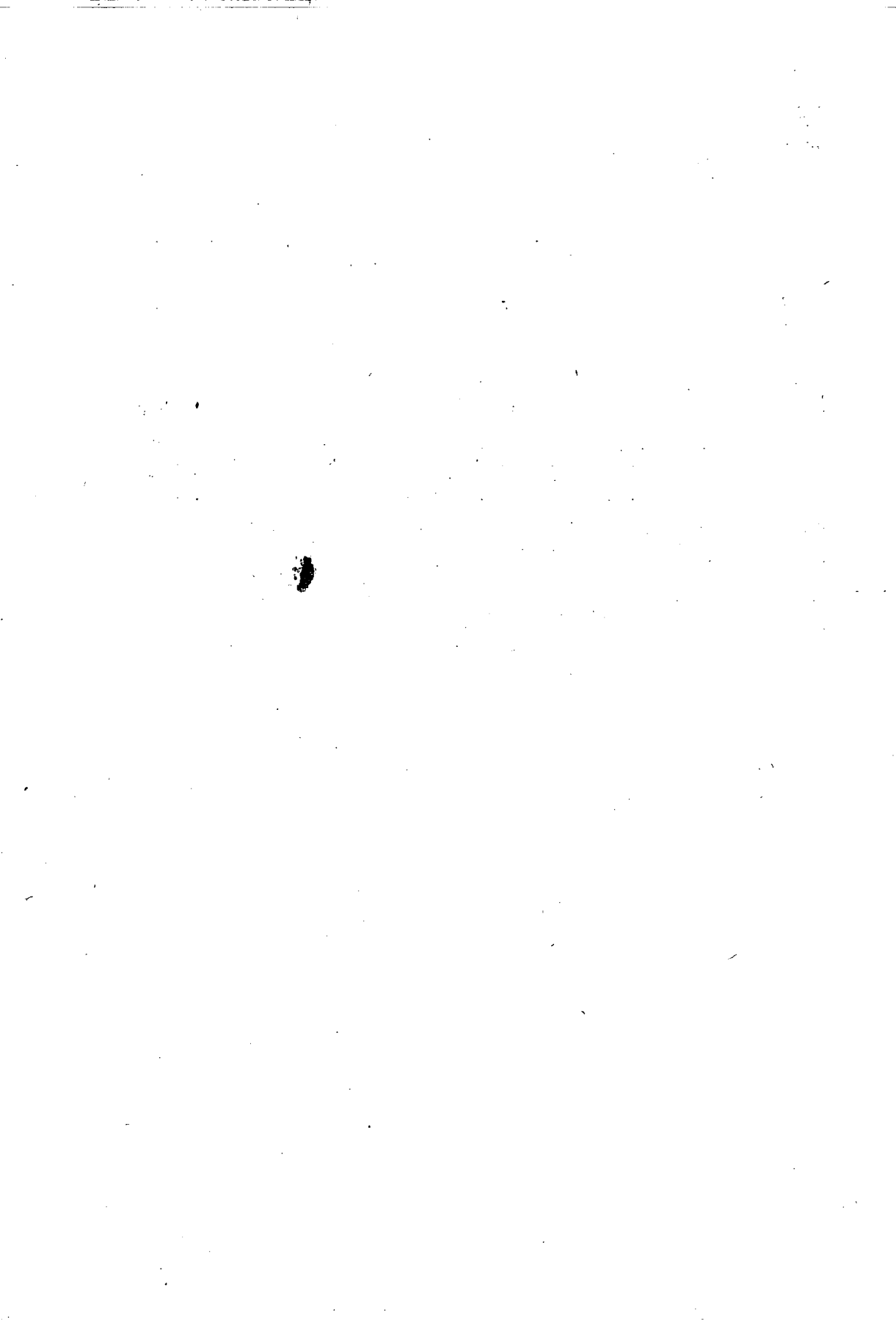
³⁰⁰ MAGDA PÁL, 1819, 107., 111.

BIBLIOGRÁFIA AZ IDÉZETT MUNKÁKRÓL

- ABONYI LAJOS: Fejezetek Elek történetéből. Szakdolgozat. A témát kitűzte: SZÁNTÓ IMRE. Szeged, 1974.
- AMBRUS SÁNDOR: Értekezés a hittanító, iskolaigazgató, és kerületfelügyelői hivatatról. Székesfehérvár, 1841.
- ANDICS ERZSÉBET: Az egyházi reakció 1848—49-ben. Forradalom és szabadságharc 1848—49. Szikra kiadás, Bp., 1948.
- H. BALÁZS ÉVA—MAKKAI LÁSZLÓ szerk.: Magyarország története 1526—1790. A késői feudalizmus korszaka. Egyetemi tankönyv. Tankönyvkiadó, Bp., 1962.
- BALLAGI KÁROLY: Adalékok Borsod megye népiskoláinak történetéhez, kapcsolatban a megye és Miskolc város tanügyének jelen állapotával. Miskolc, 1885.
- BALOGH ISTVÁN: A mezőgazdasági ismeretek tanítása az elemi iskolákban 1840—1945 között. JAUSZ BÉLA—FALUDI SZILÁRD—ZIBOLEN ENDRE szerk.: A munkára nevelés hazai történetéből. Bp., 1965. A paraszti művelődés. SZABÓ ISTVÁN szerk.: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. Tanulmányok. II. Akadémiai Kiadó, 1965.
- BARANYÁBÓL G-ES: Rövid észrevételek a falusi nevelésről. Tudományos Gyűjtemény, 1832. II. 92—110.
- BARSI JÓZSEF: Elemi tanügy az egri érseki megye területén 1861/2-ben. Statisztikai Közlemények, V. Pest, 1863.
- BEKE KRISTÓF: Kézikönyv a magyar falusi oskolamesterek számára. Buda, 1828.
- BÉKEFI REMIG: Az iskolázás története Magyarországon 1000—1883. Bp., 1907.
- BENDA KÁLMÁN: A Rákóczi-szabadságharc és a helytörténeti kutatások. MOLNÁR MÁTYÁS szerk.: Rákóczi-kori tudományos ülésszak 1973. szeptember 20—21. Vaja, 1975 — Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében a XVIII. század második felében. A Dunántúl településtörténete II/2. 1767—1848. A pécsi településtörténeti konferencia anyaga (1976. augusztus 24—25.) Pécs, 1977.
- BENKÓCZY EMIL: Pyrker első magyar tanítóképzője. Eger, 1928.
- BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY: A magyar gazdaság száz éve. Kossuth Könyvkiadó, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1972.
- BRIEDL FIDÉL: Gondolattörödékek a tanítás és tanítók köréből. Athaeneum, 1841. május 23., 61. sz.
- CSEREY FARKAS: A falusi nevelésnek módjáról való vélekedés. Nagyvárad, 1806.
- CSIGHY SÁNDOR: A szabadságharc előtti kor pedagógiai törekvései. Bp., 1930.
- CSÓKA LAJOS: Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonhalma, 1929.
- ECKHART FERENC: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Kiadja a Budavári Tudományos Társaság. Bp., 1922.
- EDVI ILLÉS PÁL: Még valami a népiskolákról. Tudományos Gyűjtemény, 1833. XI. 57—62 — Első oktatásra szolgáló kézi könyve. Buda, 1837.
- ERDÉLYI JÁNOS: Nemzeti iparunk. Pest, 1843.
- FINÁCZY ERNŐ: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. 1740—1773., II. 1773—1780. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1899—1902.
- FÖLDES ÉVA: Neveléstörténeti kutatások szerepe a szocialista pedagógia fejlesztésében. Neveléstörténet és szocialista pedagógia. Magyar Pedagógiai Társaság, Bp., 1969.
- FRIML ALADÁR: Az 1777-i Ratio Educationis. Pedagógiai Könyvtár 1. Kiadja a Kath. Középiskolai Tanáregyesület, Bp., 1913.
- GÁRDONYI KLÁRA: A biedermeier kor vallásossága. Regnum, 1937. 244—263.
- HAJDÚ JÁNOS: Eötvös József báró első minisztersége (1848). Bp., 1933.
- HANZÓ LAJOS: A helytörténeti kutatások időszzerű kérdései. Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1962. Bp., 1963.
- HERMANN EGYED: Népoktatás a veszprémi egyházmegyében a XIX. század elején. Regnum, 1942—43.
- HORVÁTH ILLÉS: Csanád vármegye népoktatási monográfiája. Makó, 1896.

- HUSZÁR ELEMÉR: Az egyházmegye látogatása. Hittudományi Folyóirat, 1909. és 1910.
- HUSZKA LÁSZLÓ: A szegedi tanítóképző kezdetei 1842—1849. Somogyi-könyvtári műhely, 1977. 1—4. sz.
- KANYAR JÓZSEF: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében (1770—1789). Somogy megye múltjából. Szerk.: KANYAR JÓZSEF. Levéltári Évkönyv, 1. sz. Kaposvár, 1970. — Népiskola és közművelődés Somogyban a 18. század második felében. A Dunántúl településtörténete (1686—1768). A Székesfehérvári Településtörténeti Konferencia anyaga (1975. május 26—27.) MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője II. Veszprém, 1976. 256—272.
- KELEMEN ATANÁZ: Keresztély Ágost herceg katolikus restaurációs tevékenysége a győri egyházmegyében. Pannonhalma, 1931.
- KISS ÁRON: A magyar népiskolai tanítás története. I—II. Bp., 1881—1883.
- KISS JÓZSEF: A magyar tanítóképzés statisztikai adatai. Magyar Tanítóképző, 1929.
- KIS PÁL: Tanítás módja a városi és falusi iskolamesterek számára. Buda, 1830.
- KORNIS GYULA: A magyar művelődés eszményei 1777—1848. I—II. Bécs, 1927.
- KOVÁCS ENDRE: Szemben a történelemmel. A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1977.
- KÖRNYEI JÁNOS: Az iskola társadalmi jelentőségében. Pest, 1868.
- KÖTE SÁNDOR: A neveléstörténeti kutatás helyzete, jelentősége és feladatai. MTA Tanulmányok a neveléstudomány köréből. Bp., 1962.
- KUNOSS ENDRE: Alapvonások a nevelés köréből. Pest, 1833.
- LESNYÁNSZKY ANDRÁS: Didaktika és Methodika. Nagyvárad, 1832.
- LOVÁSZ IMRE: Értekezés a tanuló gyermekekre nézve gyakoroltatni szokott testi fenytíékről philosophusi és orvosi szempontból tekintve. Pest, 1836. Ismerteti: Barrá Miklós, Figyelmező, 1838. 435—439.
- MAGDA PÁL: Magyar Országnak és a határórző katonaság vidékinek legújabb statisztikai és geographiai leírása. Bp., 1819.
- MAJER ISTVÁN: Népművelés. Buda, 1844.
- MASKOVITS MIHÁLY: Falusi iskolamesteri hivatalra készítendő számára az egri anyamegyében alapított intézetnek rövid előadása. Eger, 1834.
- MÉSZÁROS ISTVÁN: A magyar nevelés története 1790—1849. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. — Népoktatásunk 1553—1777 között. Pedagógiai Közlemények, Tankönyvkiadó, Bp., 1972.
- MESZLÉNYI ANTAL: Gróf Zichy Domonkos veszprémi püspök (1842—1849) egyházlátogatása 1845—46-ban. A Veszprémi egyházmegye múltjából, 7. sz. Veszprém, 1941.
- MOLNÁR ALADÁR: A közkutatás története Magyarországon a XVIII. században. I. Bp., 1881.
- MOLNÁR JÓZSEF: Nagyréde története a feudalizmus korában. I. Bp., 1966.
- MÓRA MAGDA: Oktatási viszonyok Fejér megyében az 1840-es években. Pedagógiai Szemle, XVI. évf. 1966. 7—8. sz. 681—690. — Népoktatás Fejér megyében (1777—1848). A Dunántúl településtörténete II/2. 1767—1848. A pécsi településtörténeti konferencia anyaga (1976. augusztus 24—25.) Pécs, 1977. 41—49.
- NÉMEDI LAJOS: A nemzeti művelődés ügye 1790—91-ben. Különlenyomat a Főiskola Évkönyvének VIII. kötetéből. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek, 256. sz. Eger, 1962.
- NIEDERHAUSER EMIL: Nemzetek születése Kelet-Európában. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1976.
- OLÁH JÁNOS: A falusi Oskolák allyasodásoknak főbb okairól és azoknak megorvoslásokról. Tudományos Gyűjtemény, 1834. IV.
- OLTVÁNYI PÁL: A népoktatási ügy Magyarországon a múlt s jelen időben. Szeged, 1884.
- ORTUTAY GYULA: Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. Ethnographia, LXXIII. évf. (1962) 4. sz. 497—512.
- PERES SÁNDOR: A magyarországi tanítóegyesületek története. Bp., 1896.
- PÉTERFY SÁNDOR: A magyar elemi iskolai népoktatás. I. füzet, Bp., 1896.
- PISZKER OLIVÉR: Barokk világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején (1743—83). Pannonhalmi Füzetek, 13. sz. Pannonhalma, 1933.
- PIUS DESIDERIUS: Ueber Erziehung und Unterricht in Ungarn. Leipzig, 1833.
- PLÁNDER FERENC: Göcsejről. Zalaegerszeg, 1970.
- RAVASZ JÁNOS: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100—1849. Tankönyvkiadó, Bp., 1960.
- RAVASZ JÁNOS—FELKAI LÁSZLÓ—BELLÉR BÉLA—SIMON GYULA: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Tankönyvkiadó, Bp., 1960.
- RÉFÁSSY JÁNOS: A népiskolai oktatás módszertana. Eger, 1873.
- SIMON GYULA: Neveléstörténeti kutatáslevéltárakban. Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1962. Bp., 1963.
- SUGÁR ISTVÁN: Az elemi iskolai népoktatás Heves megyében 1770—1775 között. Archivum. A Heves megyei Levéltár Közleményei, 1. sz. Eger, 1973. 49—85. — Oktatástörténeti források a Heves megyei Levéltárban. Eger, 1976. (Bevezető tanulmányt írta: BAJKÓ MÁTYÁS.)

- SZABÓ ISTVÁN: A középkori magyar falu. Akadémiai Kiadó, Bp., 1969.
- SZABÓ JÁNOS: A hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állításokról. Pesten, 1817.
- SZAKÁL JÁNOS: A magyar tanítóképzés története. Bp., 1934.
- SZÁNTÓ IMRE: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében 1750—1850. Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei, 63. sz. Különlenyomat a Főiskola Évkönyvének III. kötetéből. Eger, 1957.
- SZÁNTÓ IMRE: A népoktatás helyzete Csanád megyében a reformkorban. Különlenyomat a Magyar Pedagógia 1971. évi 1—2. számából.
- SZEKFI GYULA: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790—1848. Magyarország újabb kori történetének forrásai. Magyar Történelmi Társ., Bp., 1926.
- SZILASY JÁNOS: A nevelés tudománya. I—II. Buda, 1827.
- TARNAY MARIANNA: Iskolázás és művelődés a Jászságban. Bp., 1943.
- TAVASI LAJOS: Válogatott pedagógiai művei. Összeállította és jegyzetekkel ellátta OROSZNE MURVAI MARGIT. Tankönyvkiadó, Bp., é. n.
- TISZAMENTI (Kisszél Antal újvencsellői lelkész): Népképzés. A falusi iskolaházak és tanítók állapota. Pesten, 1841.
- TORDAY GYÖRGY: 1848 forradalom és papi rend. Bp., 1961.
- TÓTH DEZSŐ: A hevesnagykunsági református egyházmegye múltja. é. n.
- VÁG OTTÓ: A neveléstörténet néhány elméleti kérdése. Pedagógiai Közlemények 11. Tankönyvkiadó, Bp., 1969.
- VANYÓ ALADÁR TIHAMÉR: A katolikus restauráció Nyugat-magyarországon. (Sopron megye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai a XVII. század második felében.) Pannonhalma, 1928. — Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről 1600—1850. Olaszországi Magyar Oklevéltár II. Pannonhalma, 1933. — A plébániatörténetírás módszertana. Regnum, 1940—41. 3—64.
- VARGA IMRE: A győri székesegyházi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1698-ból. Különkiadás a győri megyei Múzeum 1971. évi évkönyvéből, 1—45.
- VARGHA ISTVÁN: Mi kell a magyarnak? I-ször Nevelés. Kassa, 1834.
- VARGHA JÁNOS: Vezérkönyv az elemi nevelés és tanításra. Buda, 1837.
- R. VÁRKONYI ÁGNES: A pozitivisták történetiszemlélete a magyar történetírásban. II. A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830—1860. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973.
- VILLÁNYI SZANISZLÓ: Néhány lap Esztergom város és megye múltjából. Esztergom, 1891.
- ZSOLDOS IGNÁC: Nevelésünk hiányai. Buda, 1836.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

BémL	= Békés megyei Levéltár (volt Gyulai Állami Levéltár)
CsmL 1.	= Csongrád megyei 1. sz. Levéltár (volt Szegedi Állami Levéltár)
EEL	= Egri Érseki Levéltár
EPL	= Esztergomi Primási Levéltár
HemL	= Heves megyei Levéltár (volt Egri Állami Levéltár)
OL	= Országos Levéltár (Budapest)
SzPL	= Szombathelyi Püspöki Levéltár
VC	= Visitatio Canonica
VmL	= Veszprém megyei Levéltár (volt Veszprémi Állami Levéltár)
VPL	= Veszprémi Püspöki Levéltár
ZmL	= Zala megyei Levéltár (volt Zalaegerszegi Állami Levéltár)

DIE LAGE DES KATHOLISCHEN VOLKSUNTERRICHTES IN DEN
DÖRFERN VON UNGARN IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS

Die Fragen der Erziehungs- und Bildungsgeschichte wurden von unserer heimatgeschichtlichen Forschung bisher ziemlich ausser Acht gelassen. Besonders ist die Geschichte der niedrigen Lehranstalten, der elementaren, bzw. Grundschulen in der erziehungsgeschichtlichen Fachliteratur vernachlässigt. Die Untersuchung der unterdrückten Volksmassen wurde in der bürgerlichen Erziehungsgeschichtsschreibung in den Hintergrund gedrängt.

Die Ermessung der Vergangenheit, des Schicksales der Dorfschulen ist ein dringendes Bedürfnis für unsere marxistische Erziehungsgeschichte. Der vorliegende Aufsatz bemüht sich aus dieser Schuld abzutragen, als er — zuerst auf Grund der Daten von Visitationsakten — die Lage des katholischen Volksunterrichtes in den Dörfern von Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts bearbeitet.

In diesen Volksschulen wurden die Elemente der Wissenschaften — die Glaubens — und Sittenlehre, das Lesen, das Schreiben, das Rechnen — von einem einzigen Schulmeister unterrichtet.

Der Aufsatz beschäftigt sich nur mit dem von der katholischen Kirche organisierten und erteilten Schulunterricht: mit den Schulgebäuden, Schulmeistern, und ihrer Bezahlung, dem Unterrichtsmaterial, der Unterrichtssprache und — Methodik, den Ursachen der Abwesenheit der Schüler und den Ergebnissen der Einschulung. Er untersucht nicht nur die Organisation und den Wirkungskreis der ehemaligen katholischen Dorfschulen, sondern auch das Weltbild, das die Fronarbeiter und Inquilinen, die die Mehrheit der Bevölkerung ausmachten, sich gewinnen konnten.

Diese Schulen beförderten die Verehrung und die Verstärkung der herrschenden Ordnung und sie dienten nicht zu der wirklichen Bildung der Fronarbeiter, zum Emporstieg aus ihrer traditionellen mündlichen Kultur. Die grundlegende Aufgabe der Volkserziehung bestand darin, die Mitglieder der unteren Gesellschaftsschichten — den Interessen der herrschenden Klasse entsprechend — in die bestehende Gesellschaftsordnung integrieren mitzuhelfen.

A LEGELŐELKÜLÖNÖZÉSI TÖRVÉNY VÉGREHAJTÁSA
HÓDMEZŐVÁSÁRHELYEN
(1836—1847)

A XVIII—XIX. század fordulóján, a háborús konjunktúra idején, az árutermelés nemcsak a földesúri majorságokban, hanem a jobbágyság egyes rétegeinek körében is fellendült, ez a folyamat az 1820-as évektől tovább erősödött. A paraszti árutermelés fokozódásával egyrészt előre haladt a jobbágyság differenciálódása, másrészt elmélyültek azok az ellentétek, amelyek a feudális termelési viszonyokból eredtek, ezek közül az 1848-as polgári forradalmat megelőző évtizedekben országosan kiéleződött a közös határ-, illetve legelőhasználat kérdése.¹

A közös határhasználat ekkor már akadályozta mind a földesúri, mind a jobbágyi árutermelést. Megszaporodtak azok a parasztmozgalmak, amelyek a földesúri földrablások, továbbá az úrbéres terhek emelése ellen irányultak. Az 1832—36. évi országgyűlés a legelő és rét aránytalan használatából eredő panaszok megszüntetése és a gazdálkodás elősegítése érdekében szabályozta a legelő elkülönítésének módját. Az országgyűlés végzése kimondta: a legelő megosztható a földesúr és a jobbágyok között, ha a földesúr vagy a jobbágyok többsége egyetért azzal. A rendelet értelmében az elkülönítés végbemeget a megye felügyelete alatt kötött „békességes egyezkedéssel” vagy pedig úrbéres per útján, a megállapodást vagy a per határozatát a Helytartótanács vizsgálja felül s hagyja jóvá.² A törvény a peres út esetére megszabta az egy egész telek után járó legelőilletmény nagyságát, s azt a helyi körülményektől függően 4—22 holdban állapította meg, de nem zárta ki annak lehetőségét sem, hogy a bő legelővel rendelkező helységekből az illetékes hatóság 22 hold felett állapítsa meg a jobbágyi járandóságot. A jobbágyság egészére azonban nem vonatkozott a törvény előírása, a háznélküli zselléreket kizárta a részesedésből, csupán a házas zselléreknek biztosított legelőrészt 1/8 teleknek megfelelő nagyságban.³

Hódmezővásárhelyen a törvény kihirdetése után a jobbágyság két alapvető rétegét képező telkes jobbágyok és a földnélküli zsellérek eltérő módon értelmezték a legelőelkülönözéssről szóló törvényt, egyben azonban egységes álláspontot képviseltek, mindannyian az elkülönítés végrehajtása mellett szálltak síkra. Miután törekvésük találkozott a Károlyi család hasonló elképzelésével, 1838 októberében elkezdődhetett a vármegyei küldöttség jelenlétében a békességes egyezkedés, amely azonban csak hosszas tárgyalások és perlekedések után, közvetlenül a polgári forradalom kitörése előtt, 1847-ben vezetett eredményre.

¹ MÉREI GYULA: Mezőgazdasági árutermelés és a parasztság helyzete Magyarországon a feudalizmus válságának elmélyülése idején. Századok 1956/4—6. sz. 591.; VARGA JÁNOS: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767—1849. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 41. k. Bp. 1967. 63.

² VARGA J.: i. m. 65; Magyarország története III. Egyetemi tankönyv. Bp. 1961. 228.

³ VARGA J.: i. m. 65—66.

Mielőtt azonban az egyezkedés részletes taglalására térnénk, szükségesnek tartjuk megvizsgálni azokat a helyi körülményeket, amelyek a földesúr és a jobbágyság egyezkedési készségét megvilágíthatják. Így vizsgálódásunk körébe vontuk a XIX. század első felének legelő- és réthasználatát, továbbá a közlegelő csonkításának formáit és okait.

A hódmezővásárhelyi legelő- és réthasználat szabályozása a XVIII. század közepén alakult ki, amikor e tevékenységében a városi önkormányzatot a földesúri beavatkozás még nem csorbította. A szabályozásra az egykori, nagykiterjedésű legelők, puszták kisebbedése kényszerítette a város tanácsát. Az 1740-es években az orosházi és a komlósi puszták benépesülésével a vásárhelyiek elvesztették több évtizede szabadon gyakorolt legeltetési jogukat ezeken a területeken.⁴ A legelőterület csökkenéséhez vezetett a földművelés fejlődése, a szállások kialakulása is. A mezővárosi vezetés korlátozó intézkedésekre kényszerült, ezek sorát a rét tilalmazása nyitotta meg (1743), majd ezt követte az állatok kitiltása a szállások közül. A tanács szabályozta a város körüli nyomás (belső legelő) és a távolabb fekvő puszták (külső legelő) használati rendjét, az előbbin a fejős és ígás jószágok legeltetését engedélyezte, míg az utóbbira a rideg tartásnak megfelelően a szilaj állatokat összetartó ménesek, gulyák, barmok, nyájak kerültek.⁵ A legeltetés rendjének szabályozása ugyanakkor még nem párosult az állatok számának korlátozásával, a város lakói — telkes jobbágyok és zsellérek — tehetségükhöz mérten annyi jószágot tarthattak a pusztákon, amennyit csak akartak. Miután a terheket nem a határ tényleges használata alapján, hanem a szántó arányában osztották szét, a nagyobb állatállománnyal rendelkező jobbágyok jobban hasznosíthatták a közlegelőt, mint vagyontalan társaik.⁶

Az urbárium bevezetésével (1772) a község és a földesúr földhasználata — a legelő és a nádló rét kivételével — véglegesen elkülönült egymástól.⁷ A *közös haszonvétele* lehetőséget teremtett arra, hogy a földesúr fokozatosan ellenőrzése alá vonja a legelő- és réthasználatot. A XVIII. század végére kialakult az a gyakorlat, hogy a városi tanács évről évre köteles volt időben előterjeszteni tilalmazott legelőit és réteit „a szükséges jóváhagyás okáért”.⁸ A közös haszonvétele érvényesítését látjuk abban is, hogy az uradalom engedélyével „megkaszáltatott legelő és rét” után a földesúrnak dézsma, rendszerint kilenced járt.⁹ A kiépülő majorsági gazdálkodás¹⁰ érdekeit védve az uradalmi tisztek szabták meg a kaszálás rendjét, idejét. 1815-ben a tanács arra kérte az uradalmat, hogy engedélyezze a nádló rétek kaszálását, mivel „a több esztendőbeli szárazság miatt az urbáriális nádló rétek többnyire szénának való gazra változván, a nádnak fogyasztása miatt nádló réteket a szomszéd határokból drága áron esztendőnként árendálni kéntelenítenék”.¹¹ E fogyasztásukat a „réti gaz”

⁴ SZEREMLEI SAMU: Hód-Mező-Vásárhely története. III. Hódmezővásárhely 1907. 282., 287.; TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ: Vásárhelyi testamentumok. Bp. 1961. 214.

⁵ SZEREMLEI S.: i. m. III. 373.; IV. 237—239.; TÁRKÁNY SZÜCS E.: i. m. 214—218.

⁶ TÁRKÁNY SZÜCS E.: i. m. 29.; ECKHART FERENC: A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761—1790-ig. Századok 1956/1—2. sz. 102.; WELLMANN IMRE: Az 1753-i alföldi parasztfelkelés. In: SPIRA GYÖRGY (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Bp. 1952. 157.

⁷ Károlyi család Levéltára. (Továbbiakban: KcsL.) 111. Ladula: Hold Mező Vásárhely Várossa Szabadmenetelű Lakosainak Urbárioma 1772.; TÁRKÁNY SZÜCS E.: i. m. 201.; SZEREMLEI S.: i. m. III. 352—355.; VARGA J.: i. m. 60.

⁸ Csongrád megyei Levéltár. Hódmezővásárhely város Levéltára. Tanácsi iratok. (Továbbiakban: CsmL: Hmvh., tanácsi ir.) 3/a cs. 10/1802.; 1. még: 2/a cs. 53/1799., 19/1778., 25/1783., 29/1789.

⁹ Uo. 2/a cs. 43/1794., 3/a cs. 42/1808., 54/1811.

¹⁰ HANZÓ LAJOS: A delalföldi Károlyi uradalom gazdálkodása a XIX. század derekán. A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve. Orosháza 1960. 5.

¹¹ CsmL: Hmvh., tanácsi ir. 3/a cs. 80/1815.

lekaszálásával akarták pótolni. Ha nem kapják meg időben az uradalom engedélyét, a gaz „nem lesz alkalmas szénának” — írták a város vezetői. Ezt a körülményt az uradalmi tisztek arra használták fel, hogy a kaszálás „megeresztését” a város robotkötelezettségeinek teljesítéséhez kössék: „Amint a derekegyházi kaszáltatás vége felé léssen, e kérések iránt a város bírái akkortájtban jelentsék magukat, serkentvén maguk is a népet, hogy e kaszáltatásnak hova előbbi végződésére az urbáriális ispán által kirendelendő városbeliek pontosan kiálljanak.”¹²

A maradványföldről kialakított „árendás telkek” bérlőinek az uradalom megtiltotta, hogy azokon lovakat, juhokat és sertéseket tartsanak, egyedül a tevelő szarvasmarhák tartását engedélyezte Szt. Mihálytól Gergely napig. Ugyancsak tilalmazták a bérleteken a tartósabb használatot jelző épületek, köztük karáмок felállítását, kutak ásását.¹³

Megállapíthatjuk, hogy nem volt olyan kérdés a XIX. század első évtizedeiben a legelő- és réhasználat terén, amely ne „kívánta” volna meg a földesúri jóváhagyást, véleményének kikérését. Így az uradalom jelölte ki a külső legelőn az idegenek áthaladási útját, ellenőrizte a fűbér szedését, a réti „nyilasok” kiosztását, a pásztorok „regulációjá”-nak betartását stb.¹⁴

Ennél is érzékenyebben érintette a város lakosságát a közlegelő megcsonkítása. Már az úrbérrendezés előtt jelentős határrészek kerültek közvetlen földesúri kezelésbe. 1772-ig a földesúr majorságához csatolták Rárósnak, Mágocsnak felét, Sámson 1/4-ét, Újváros bizonyos részeit.¹⁵ A foglalások a XIX. század elején is folytatódtak. 1807-ben a földesúr „kivette” a város birtokából a Korháni rétet, s azt a mártélyi kertészeknek adta bérbe. A város panaszára válaszolva az uradalom kijelentette: „A földes uraság — tanulják meg a bírák — önnön földjéről való intézéséről a maga jobbagyainak tudósítással nem tartozik.”¹⁶ Hasonló összeütközések tanúi lehetünk a sámsoni és a földvári kertészeknek juttatott, a közlegelőt csorbító földfoglalások esetében is.¹⁷

A közlegelő csökkenéséhez vezetett az *uradalmi haszonbérlők* — mészárszékek kocsmák árendátorai — állatainak elszaporodása. Nemes Kovács István, az uradalmi mészárszék bérlője, „vágó marhák színe alatt” nagyszámú marhát hajtott a városi ökör- és baromjárásokra, s azokat olyan részen legeltette, „mely különben a contrubens lakosok marhájoktól tilalomba tartatik”¹⁸ — hangzik a város sérelme 1802-ből. Czuber Leopold, orosházi vendégfogadós 46 ökröt, 900 darab birkát, az újvárosi kocsmáros 25 marhát és mintegy 400 darab birkát hajtott a közlegelőre.¹⁹

A város ismételten kérte az uradalomtól, tiltsa ki a haszonbérlők állatait a „közönséges legelőkről”, mivel ezek a „szabados érdemes személyek a közönséges legelőből való haszonvétel mellett a közterhekből, kivált a vidékiek, vagy éppen semmit sem, vagy igen kevésbé részesülnek”.²⁰ Az uradalom ekkor felszólította bérlőit, ne lépjenek túl az engedélyezett kereteket, ellenkező esetben, ha „az ide való árendás birtokukhoz juhaik, marháik számát nem mérsékelik”, elvesztik árendás birtokukat.²¹

¹² Uo.; 1. még: 3/a cs. 71/1814., 74/1814.

¹³ Uo. 2/a cs. 40/1793., 3/a cs. 22/1804., 23/1805.

¹⁴ Uo. 2/a cs. 43/1794., 45/1795., 53/1799., 3/a cs. 42/1808., 54/1811., 108/1819., 113/1810., 119/1814.

¹⁵ SZEREMLEI S.: i. m. III. 367—373.; IV. 47—49.

¹⁶ CsmL: Hmvh., tanácsi ir. 3/a cs. 30/1807.; 2/a cs. 54/1807.

¹⁷ Uo. 2/a cs. 46/1796.; 35/1792.; SZEREMLEI S.: i. m. III. 426.; IV. 279—281.

¹⁸ CsmL: Hmvh., tanácsi ir. 3/a cs. 10/1802.

¹⁹ Uo. 3/a cs. 67/1813.

²⁰ Uo. 3/a cs. 75/1814.

²¹ Uo.

Egyúttal megerősítette a város jogát a tilalmas helyeken legeltetett állatok „behajtására” és azok után büntetés pénz szedésére.²²

Az 1810-es évek elején, a gyapjúkonjunktúra hatására, az *uradalmi tisztek és a köztelherviselés* alól kibúvó *nemesek juhnyájai* valósággal „*ellepték*” a *közlegelőt*, a tilosban bitangoló jószágokkal sorozatosan megsértették a belső legelő használatának rendjét. A „nyomáson a tehén, Gorzsán pedig az ökör csordáknak helyek és legelőjük már éppen nem volna, erre nézve már 2 ízbeli publicatio által közönségesse tettük — írják a városi tanács tagjai —, hogy a meddő juhokat a pusztára kihajtsák, a fejős juhaikat pedig a nyomások szélein legeltessék, és Gorzsáról mindenféle juhokat kihajtsanak, hogy így a tehén és ökör csordák a legelőből ki ne szoríttassanak, azonban ennek semmi sikere sem volt, mivel a *közlakosok a hivatalbeli és nemes urakra utalván, a juhokat kihajtani ők sem akarják*,... holott az ilyes juhoknak mind a pusztákon volna a helyek.”²³ A tanács az elmúlt évek keserű tapasztalatai alapján nyomatékosan kérte az uradalmat: „méltoztasson olyatén hathatós rendelkezéseket tenni, hogy azon uraságok is, kiknek a juhaik a nyomásokon járnak, *régi jó szokás szerént* ... juhaikat a pusztára kihajtsák és fejős juhaikat a nyomások szélén legeltessék”, csak így várható el, hogy a közlakosokat „jobban lehessen ezen rendelés megtartására szorítani”.²⁴

A földes gazdák sem akartak az árutermelés versenyéből hátrányosan kikerülni, ezért az adódó alkalmat kihasználták a legeltetési rend felbomlasztására. A közlegelőből való egyenlőtlen részesedést tovább növelték azokkal a visszaélésekkel, amelyek egyértelműen az árutermelés jelentőségének fokozódását tükrözik számunkra. Közülük többen vidéki kereskedőkkel „közhaszonra” szarvasmarhákat, lovakat, juhokat vásároltak nagy számban, majd azokat a közlegelőn tartva „felhízalták”. Más esetekben „tapasztaltatott az is — írja a tanács 1800-ban —, hogy több gazdák más vidéki lakosoknak marháit a közönséges legelőre s pusztákra befogadják, s a magok marhái gyanánt itt tartják”.²⁵

A visszaélések a rétosztásnál akként jelentkeztek, hogy „némely gazdák a Nemes Vármegyei és Uradalmi Tiszt Uraktól a réti nyilasaikat pénzen megvévén, a magok részét is mindjárt amellet szokták kimérettetni, amennyiben pedig a Tiszt Uraké a javán szokott kimérődni, ennél fogva, ha a vevők része is amellet adódik ki, a java rét csak egy néhány embereknek jut”.²⁶ Eközben a háznélküli zsellérek csak akkor kaptak réti kaszálót, ha a háztulajdonosoknak kiosztott „nyilasok” után maradt a rétből.²⁷

A városi tanács magatartását ekkor már egyértelműen a földes gazdák érdekei határozták meg. 1794-ben a zsellérek panaszára az uradalmi inspektor felszólította a tanácsot, ne csak a telkesek, „hanem a föld nélkül való helybéli lakosok is... igazságos proportio szerint részesüljenek” a közlegelőből.²⁸ Az igazságos proportio valójában a földnélküli zsellérek, akik a város lakosságának többségét tették ki, legeltetésének korlátozását jelentette. Ez nem volt ismeretlen jelenség Hódmezővásárhelyen,

²² Uo.; 3/a cs. 89/1816: sertések után darabonként 1 Ft 15 kr. juhok után 16 kr., szarvasmarhák esetén 1 Ft 6 kr. volt a „büntetés pénz”.

²³ Uo. 3/a cs. 108/1819.; 1. még: 3/a cs. 10/1802., 37/1807., 67/1813., 75/1814.; SZEREMLEI S.: i. m. IV. 239.

²⁴ CsmL: Hmvh., tanácsi ir. 3/a cs. 108/1819.

²⁵ Uo. 3/a cs. 2/1800.; SZEREMLEI S.: i. m. IV. 239.

²⁶ CsmL: Hmvh., tanácsülési jegyzőkönyv (Továbbiakban: tan. jkv.) 1833. szeptember 6.; KOVÁCS ÁGNES: A mezővárosi önkormányzat és a földesúri joghatóság a dél-alföldi Károlyi-uradalmakban (1722—1848). Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae Series Historica XXIV. Magyar Történeti Tanulmányok X. Debrecen 1977. 75.; CsmL: Hmvh., tanácsi ir. 3/b cs. 1/1800., 4/1801.

²⁷ TÁRKÁNY SZÜCS E.: i. m. 219.; CsmL: Hmvh., tan. jkv. 1842. július 15., július 23.

ahol már az úrbérrendezés idején „fűbér” fizetésére kényszerítette a zselléreket a földesúr.²⁹ 1800-ban a város kérésére került sor, természetesen uradalmi jóváhagyással, a földnélküliek korlátozására, ettől kezdve egy-egy földnélküli lakosnak 10 darab „számosmarhát” engedélyeztek a „pascuumon”, a juhok tartásától pedig eltiltották őket. Ha mégis „felesszámú” jószágot tartottak a közlegelőn, tartoztak azok számát a város házánál bejelenteni és utánuk fűbért fizetni, mégpedig darabonként a szarvasmarhák, a növendéktinók és a méneses lovak után 17, a göboly ökrök után pedig 30 krajcárt. A telkesekre csak abban az esetben vonatkozott a fizetés kötelezettsége, ha vidékiekkel közhaszonra, kereskedés céljából tartottak marhát, lovat a közlegelőn, ezek után a földnélküliekhez hasonlóan 17–30 krajcárt fizettek a város kasszájába.³⁰

Vidéki lakosok a korlátozó intézkedéseket úgy akarták kijátszani, hogy a városban házat, más esetekben pedig helybeli nemesektől, uradalmi tisztektől úrbéres földet, leggyakrabban telektörédekert vásároltak, miközben a közterheket nem viselték, állataikat a közlegelőre hajtották. Czuber Leopold, akivel már találkoztunk, 1813-ban „házvásárlás színe alatt” a fecskési pusztán juhkarámot állított fel mintegy 700 darab juhait tartására. A tanács kérte az uradalmat, rendelje el a karám elbontását és a juhok kihajtását a vásárhelyi pusztáról. Kérését azzal indokolta, hogy a közterheket viselő „föld nélkül való lakosoknak” is tilalmas a közös legelőn felesszámú jószágot tartani. Az uradalom válaszából egyértelműen kiderül hozzájárulása a karámépítéshez és a legeltetéshez: „a panaszlott fél az uraság tavalyi bárányaiból állította fel a vásárhelyi pascuumon legeltető juhát, azért az eddig néki elnézettethetik, továbbra azonban... meg nem engedtetik neki a legeltetés, hacsak Vásárhelyen földet nem szerez, s ahhoz képest a város közterheit is nem viseli.”³¹ Ez az álláspont a későbbiekben, különösen az 1830-as években, utat nyitott a város érdekeit sértő úrbéres földvásárlásoknak, miközben a földnélküli zsellérek ismételt kérésére sem osztott földet az uradalom törédektelkek formájában. Olyanok kezére került tehát a hajdani remanencia nagyobbik része, akik bérlőként azt már előzőleg is birtokolták. A legelőkülönözési törvény kihirdetése után az úrbéresített telkek birtokosai benyújtották igényüket a közlegelőből való részesedésre.³² Egy 1845-ből származó adat szerint az 1359 7/8 úrbéres telekből 262 volt helybeli és vidéki nemesek kezén.³³

Bármennyire is differenciálódott a város társadalma éppen az árutermelés hatására, mégis *egységesen lépett fel saját földesurával szemben, amikor annak* eddig „a vásárhelyi legelőn nem legeltetett” nyájai, gulyái kilépve a derekegyházi, a sámsoni és az úJVárosi majorsági földekről *megjelentek a közlegelőn*. A XIX. század első évtizedeiben, majd második negyedében a gypjúkonjunktúra és a vágó marha iránti kereslet arra ösztönözte országosan az árutermelő nagybirtokot, hogy majorságát elsősorban legelőkkel gyarapítsa. Ez történhetett a korábbi bérletek felmondásával, a közlegelő csonkításával, regulációkkal és nem utolsósorban az addig nem használt közlegelők „megszállásával”.

Az allodiális juhtenyésztés előretörése súlyosabb következményekkel járt, mint az eddig ismertetett, a közlegelőt csonkító esetek. A tét ekkor vált óriási, hiszen mind a mezővárosi parasztság, mind a földesúri érdek egy tőről fakadt, az árutermelés következményeiből. A kibontakozó összeütközések jelezték, mindkét fél a határ na-

²⁸ CsmL: HmVh., tanácsi. ir. 2/a cs. 43/1794.

²⁹ Uo. legelőkülönözési iratok: (Továbbiakban: legelő. ir.) „Az 1776-ik évi perbeli Királyi leg Felsőbb határozat”; 1. még: SZEREMLEI S.: i. m. III. 373.

³⁰ CsmL: HmVh., tanácsi. ir. 3/a cs. 2/1800; Kovács Á.: i. m. 74.

³¹ CsmL: HmVh., tanácsi. ir. 3/a cs. 67/1813.

³² Uo. tan. jkv. 1837. április 8., 1840. június 16.

³³ Uo. tan. jkv. 79/1845. augusztus 3.

gyobbik részét kívánta magának megszerezni, illetve megtartani. A földesúr mögött állt a válsággal küszködő feudális társadalom a maga intézményeivel és a földesúri jogokat biztosító törvényeivel. A mezővárosi jobbágyság ezzel szemben régi kiváltságaira hivatkozva önmagára támaszkodhatott.

A Károlyi család a XVIII. század derekától kiépülő majorságaiban elsősorban állattartásra rendezkedett be. Az uradalmi jószágok azonban jó ideig megfértek a majorkodtatásra kiszakított határrészekeken, kezdetben Derekegyházán, később Újvároson és a sámsoni „urasági plágán”.³⁴ A megmaradt pusztákat a vásárhelyiek használhatták, jöllehet már az úrbérrendezés idején azt vallották, hogy „*mindenféle marhájaknak nem elegendő a pascuum*, mivel némely gazdák más, szomszéd határookra is el szokták hajtani sertéseiket”, továbbá „nem annyira a város földén, hanem... Földes Urunknak kegyes engedelmeiből s jó tetszéséből kiarendált pusztákon élnek”.³⁵ A XVIII. században még lehetőségük volt a vásárhelyi jobbágyoknak arra is, hogy árvizes években a „szokott nyomáson kívül”, az uraság sámsoni majorsági legelőjén tartsák állataikat. A földesúri engedélyt erre azzal az indoklással kapták meg, hogy „*az majorságom kára nélkül meglehet*”.³⁶ A XIX. században viszont már a földesúr hajtotta megszorodott jószágait a közlegelőre, természetesen a vásárhelyiek megkérdése nélkül. A legeltetés kiterjesztésével párhuzamosan elvesztette a város korábban birtokolt árendás földjeit is. 1816-ban a földesúr bejelentette az újvárosi bérlet felmondását, ezt megtehetette, mert a szerződésekben ismételtelen kikötötte, az árenda ideje „*földesúri tetszéséig*” érvényes. „A bírák kezessége mellett árendába bírt 22 ²/₈ sessio földet *többé a Méltóságos Uraság árendába ki nem adandja, hanem a maga használatjára megtartja*.”³⁷ A majorság bővítésével egyidőben sor került határrendezésekre, földcserékre, amelyek az uradalom célszerűbb gazdálkodását kívánták elősegíteni.³⁸

A közlegelőn a földesúr 1816 előtt még nem legeltetett rendszeresen, kivéve néhány olyan esetet, amikor a vásárhelyiektől beszedett dézsmabarányokat, illetve vásárolt állatokat ideiglenesen, rövidebb ideig a pusztán tartotta. A legelőelkülönböztési per idején, 1844-ben gyűjtött tanúvallomások alapján rekonstruálhatjuk a majorsági állattenyésztés kiterjesztését, az urasági birkanyájak és ökörcsordák kilépését a közlegelőre. Az 1816. évi nagy árvíz után „behozván az uraság a sok birkákat, annak erőszakos legeltetésével becsúszott a vásárhelyi pusztá legeltetési gyakorlatába”³⁹—vallották a szegvári tanúk, akik közül többen a derekegyházi majorság alkalmazottai, béresei és juhászai voltak. A vásárhelyiek szerint az uradalom „1817 és 1818 év táján, mikor a birka szaporodott, kezdette meg a legeltetést, az előljárásság egy ideig ellenzette, ... egy darab ideig használt is az ellenkezés, de lassan-lassan bejött a gyakorlatba”.⁴⁰ „A nagy árvíz után birka majorokat állított a Földes Uraság a maga pusztáján, s azt rendesen közel a vásárhelyi legelőhöz építette a maga földjén, hol alkalma volt néha a legelőre kicsapni, először alattomba, de később erőszakoskodással”⁴¹—olvashatjuk az egyik tanú vallomásából.

A földesúr először tehát a vásárhelyi közlegelő szélén nádkarámokat, juhászházakat, később pedig ispán házat, majd majorokat éppítettett, „mostanában azonban

³⁴ SZEREMLEI S.: i. m. IV. 251.; HANZÓ L.: i. m. 8.; WELLMANN I.: i. m. 158.; CsmL: Hmvh., tanácsi. ir. 1. cs. 130/1756., 151/é. n.; Uo. legelő. ir.: tanúvallomások.

³⁵ CsmL: Hmvh., tanácsi ir. 3/a cs. 124/é. n.; 1. még: 2/a cs. 2/1770.; KcsL: 111. Ladula 78/1770.

³⁶ CsmL: Hmvh., tanácsi ir. 2/a cs. 1/1770.

³⁷ Uo. 3/a cs. 85/1816.

³⁸ Uo. 3/a cs. 86/1816.

³⁹ Uo. legelő. ir.: tanúvallomások.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

már a vásárhelyi pusztára karámokat és kutakat is csináltatott”.⁴² A szegvári, a szentesi, a vásárhelyi és a komlói tanúk egyértelműen vallották: az árvíz előtt az uraság állatai „mindég bent legeltek Derekegyházán és Mágocson”, csak ezután lepték el a vásárhelyi legelő majorságok felőli oldalait Újvároson, Mágocson és Sámsonon. A város ellenkezése nem vezetett eredményre, jóllehet időnként „zálogot vettek” az uradalmi állatok közül, időnként „megcsapatták” az uraság pásztorait, s nem egy esetben el akarták bontani a juhkarámokat, a juhászházakat.

A juhok mellett megjelentek az 1820-as években az uradalmi barmok is, előbb a város ménese mellett Nagyhajláson, utóbb más határrészekben. „A foglalások úgy történtek — vallották a vásárhelyiek —, hogy az *Uradalom nagyszámú barmai beszorították a Közönség barmait* Sámsonból és Újvárosból, s ezen földeket e szerint apródonként kizárólag maga használta.”⁴³

Közvetlenül a legelőelkülönözési törvény megjelenése előtt, 1834-ben, Komlói Sámuel, a város akkori bírása, arról tudósította a tanácstagokat, hogy „a Szél gazdaság ökör csorda kútjához közel, a Méltóságos Uraság részéről egy kutat kezdetek ásni..., hogy jövő tavasszal... gróf Károlyi István ő Nagyságának eddig derekegyházi pusztán legelni szokott, mintegy 100 vagy 120 darab marhából álló barmát szándékozik a vásárhelyi urbáriális legelőre hajtani, s annak részére ásódna a kút”.⁴⁴ A város panaszára az uradalom azt válaszolta, hogy „nem kívánja ugyan a Méltóságos Uraság a lakosok marhái legelőjét szorítani, de mivel a *közlegeltetéshez... ő Nagyságának is jussa van*, s abba eddig kevésbé részesült, ezentúl pedig ezen jussát használni akarja”.⁴⁵ A városi tanács elismerte a földesúr „közlegeltetési jogát”, amit az kút nélkül gyakorolni nem tudott volna, ezért azt javasolta, hogy ne a szóban forgó helyen, hanem a „baromjárások közt, az úgynevezett Kakas szék mellett” ássasson kutat. A kút jog elismerése a város részéről azt is jelentette, hogy beleegyezett az adott terület huzamosabb használatába.⁴⁶

A legelőhasználatból eredő sorozatos összeütközések idején hirdették ki a városban az 1832—36. évi országgyűlés végzését. A városi társadalom egyes rétegei *eltérő módon értelmezték a törvény előírásait. A házas zsellérek számára úgy tűnt, végre teljesül évek óta ismételt követelésük, földhöz jutnak. Ez a magatartás a helyi viszonyok mellett az 1832—36. évi VI. tc. 3. paragrafusának félreértésén alapult. A törvénycíkket úgy értelmezték, hogy az nyolc úrbéres zsellérnek egy egésztelki járandóságot, 34 hold szántót, 22 hold kaszálót és ugyancsak 22 hold legelőt írt elő.*⁴⁷ 1837. február 22-én a városi tanács foglalkozott beadványukkal, „melyben az 1832/6. esztendei VI-ik tc. 3. paragrafus szerint meghatározott földmennyiség kiadását az előljárásság által kieszközölni kéri”.⁴⁸ A tanács visszautasította a kérelmet, mert „ilyen földek nyerhetése a felhozott törvénycikkelyen nem alapul”.⁴⁹ A zselléreket azonban nem elégitette ki ez a válasz, ezért két hónappal később a törvénycikk újabb, mégpedig „a legfelsőbb helyen” történő magyarázatát kérték.”⁵⁰

A házas zsellérek követelésüket összekapcsolták az 1832—36. évi 11. törvénycikkellyel, amely az úrbéres földek kiegészítéséről rendelkezett. A város tanácsa

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo. tan. jkv. 1834. szeptember 29.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ A kút jogra vonatkozóan 1. TÁRKÁNY SZÜCS E.: i. m. 216.

⁴⁷ SZEREMLEI S.: i. m. III. 492—494.; Magyarország története III. i. m. 230.: az ország más területein is tapasztalhatunk hasonló értelmezést.

⁴⁸ CsmL: Hmvh., tan. jkv. 1837. február 22.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo. tanácsi ir. 3/a cs. 124/1837.

ekkor a telekkiegészítés ügyében a vármegyéhez fordult, s a Helytartótanács 1776. évi végzésére hivatkozva, kérte a telkek kiegyesztését 1359 $\frac{7}{8}$ sessióra. A város szerint a helytartótanácsi rendeletet, amely többek között felszólította az uradalmat a telkek kiegyesztésére (1161 $\frac{3}{8}$ -ról 1359 $\frac{7}{8}$ -ra), a földesúr nem hajtotta végre, ezért ténylegesen csak 1161 $\frac{3}{8}$ telek után fizették a hadi adót. A hiányzó 198 $\frac{3}{8}$ sessiót, mint maradványföldet, az uradalom „árendás sessiók neve alatt” saját kezében tartotta meg.⁵¹ Újabb helytartótanácsi rendeletek hatására az uradalom elismerte a város követelésének jogosságát és a hiányzó sessiók „úrbér alá vételét önként (!) megajánlotta”, s a törvény értelmében hozzáfogott 1837-ben azok kiosztásához. A telkek azonban nem a zsellérek kezére jutottak, hanem a helybeli módosabb telkesek, nemesek és vidékiek részesültek a kiosztásnál előnyben. Elkéseredetten írták 1838. január 30-án: „a kiosztott úrbéres földekből teherviselő házas zsellérek még eddig a Méltóságos Uraságtól semmit sem kaptak.”⁵² Az igaerővel nem rendelkező zsellérek csak úgy juthattak volna az általuk követelt töredéktelkekhez (általában negyedtelkeket kértek), ha bizonyítják az úriszéken, hogy a vitatott sessiót, amelyre több jelentkező is volt, annak idején, az úrbérrendezés időszakában úrbéresként már birtokolták.⁵³

A földkérdés illetően lezárása az uradalom részéről, továbbá a legeltetés zselléreket sújtó korlátozása állandó elégedetlenséget váltott ki a legszegényebb rétegekből. Szomorúan kellett tapasztalniuk azt is, hogy a legelőelkülönözési tárgyalásokon egyedül a telkesek rendelkeztek döntési joggal, s mindvégig saját érdekeiket képviselték. Emiatt sok esetben a tanácsot hibáztatták, úgy érezték, a város vezetői nem tesznek elégséges erőfeszítéseket jogos követeléseik kielégítésére, időnként „összejátszanak” az uradalmi tisztekkel, vármegyei nemesekkel.⁵⁴ Saját elképzelésüket a legelő tagosítására vonatkozóan már 1837 márciusában a tanács elé terjesztették, s ebben „kinek-kinek ház utáni legelői járandóságát másokétól különválva” kérték a törvény értelmében kiadni.⁵⁵

*A telkes jobbágyok körében kétféle értelmezéssel találkozunk, egyes csoportok a telkek utáni járandóság kiszabása mellett kardoskodtak, abból indultak ki, hogy az egyezkedést úgyis legfelsőbb helyen hagyják jóvá, ezért nem szabad eltérni a törvény előírásaitól. A másik álláspont képviselői a törvényt akként értelmezték, hogy annak célja: „a jobbágyok jószágának elegendő legelője legyen, azt pedig senki jobban meg nem határozhatja, mint mi magunk, kik legelőinket legjobban esmérjük.”*⁵⁶ Az utóbbi vélemény képviselői helyesen értelmezték a törvényt olyan szempontból, hogy „a telek utáni járandóság meghatározott mennyiségben per útján szokott megállapíttatni”,⁵⁷ s ez az egyezkedés természetével nem egyezik meg.

A kétféle értelmezés mögött azonban azonos érdek húzódott meg, képviselőik ugyanis egyetértettek abban, hogy a határ minél nagyobb részét szerezzék meg a földesúrral szemben, továbbá a város jelölje ki, ne pedig a földesúr az elkülönítésre kerülő határrészeket. Az első álláspont képviselői egy-egy sessió után a törvényben előírtat jóval meghaladó 50 holdban kívánták a jobbágyi illetményt megállapítani. A másik vélemény képviselői — az örökváltsági egyezkedések tapasztalatainak ismeretében — bizonyos nagyságú földterület átengedését javasolták, mégpedig úgy, hogy „megnyugtatóbb és célarányosabb lenne, ha a város jelöltetné ki az egyezkedésben

⁵¹ Uo. legelő. ir.: Gosztönyi Sándor uradalmi fiscális előterjesztése a vármegyéhez.

⁵² Uo.; tan. jkv. 1838. január 30.; SZEREMLEI S.: i. m. III. 495—501.

⁵³ CsmL: Hmvh., legelő. ir.: Gosztönyi Sándor uradalmi fiscális előterjesztése a vármegyéhez.; SZEREMLEI S.: i. m. III. 500.

⁵⁴ SZEREMLEI S.: i. m. III. 498—499.

⁵⁵ CsmL: Hmvh., tan. jkv. 1837. március 14.

⁵⁶ Uo. tanácsi ir. 10. cs. 213/1838—1844.

⁵⁷ Uo.

megállapítandó részt, eszerint a Méltóságos Grófok részére által lehetne engedni a legelőből külön-külön egy ezer, öszvesen 3 ezer holdat, a rétből pedig egész Körtvélyest”.⁵⁸

A két álláspont valójában csak az eljárási módban különbözött egymástól, hiszen bármelyik álláspont győzelme esetén is a határ több mint 90%-át a város kapta volna meg. Ugyanis az 1359 $\frac{7}{8}$ úrbéres telek, valamint a 2425 házasszellért megillető 306 $\frac{1}{8}$ sessió — összesen 1666 sessió — után egyenként 50 holdat számítva 83 300 hold legelő jutott volna a város birtokába. Márpedig egy 1789-ből származó uradalmi összeírás szerint a közös használatú külső és belső legelő 89 479 hold terjedelmű volt.⁵⁹

A földesúri magatartást egyértelműen a törvény előírásaihoz való ragaszkodás határozta meg, a Károlyiak ugyanis módosítottak korábbi álláspontjukon — 1827-ben, az első örökváltsági tárgyalásokon mindössze 6228 hold elsőosztályú föld kiadását kérték a várostól⁶⁰ —, miután belátták: a törvényben maximálisan megszabott illetmény kiadása után is a határ tetemes része kerül birtokukba. A törvény egyúttal további ösztönzést adott a földesúri legeltetés kiterjesztésére, mivel a jobbágyokéval ellentétben a birtokosok legelőilletményét nem maximálta, hanem „minden olyan legelőt, amely a parasztok részének kimetszése után fennmaradt, egész terjedelmében a földbirtokosnak ítélte oda”.⁶¹ Mindez feljogosította a Károlyi testvéreket arra, hogy jussukat a várossal szemben a gyakorlatban is érvényesítsék. E magatartást érzékelteti az uradalom fiscalísának 1840-ből származó kijelentése: a juhszínek felállításában és használatában „az előljárásnak legkisebb joga sincs akadályoztatni a Tekintetes Uradalmat”.⁶² Ezzel szemben a város a vármegyéhez benyújtott panaszában arra hivatkozott, hogy az uradalom önkényesen megváltoztatta „a régi szokást”.⁶³

A törvény nemcsak a Károlyiakat, hanem a vármegyében élő nemeseket is felbátorította a közlegeltetésre. „A nagybirtokos vidékiek csupán csak azon célból vesznek úrbéres földeket és házakat, hogy itt lakosságot nyervén, temérdek jószágokat a vásárhelyi pusztán legeltethessék, és azáltal az adózó szegény népnek inkább kárára, mint hasznára legyenek”⁶⁴ — panasztartott a kisebb vagyonú jobbágyok és házasszellérek a tanácshoz benyújtott, az előbbi visszaélések megszüntetését kérő folyamodványukban.

Botzkó Dániel a kamarai pusztákról 166 szarvasmarhát, 153 sertést, Jakabfi Márton 84 ökröt, Vági István 66 marhát, Tróglér János szentesi postamester 80 marhát, 36 lovat, Szegő József 162 marhát hajtott 1838 tavaszán a vásárhelyi közlegelőre.⁶⁵ Sváb Lőrinc csongrádi zsidó Babarczy Antal táblabírótól 1 $\frac{5}{8}$ sessió úrbéres földet vásárolt 1840-ben örök áron, majd azt követően „a vásárhelyi legelőre április 15-én 1318, április 25-én pedig 1666 juhott, május elején pedig 20 ökröt s 167 darab barmos marhát hajtott s azoknak legeltetésével a helybeli lakosokat károsítja”.⁶⁶ Ez a tendencia a legelőelkülönözési egyezkedés elhúzódása miatt egészen 1847-ig kimutatható. Így 1845-ben Návay László táblabíró, földéaki földesúr, a pusztára hajtott 2300 birkát és számos marhát, „azon ürügy alatt, hogy helybeli lakos Vajnai Jánostól $\frac{2}{4}$ (sessió) földet vett”.⁶⁷ Beliczai Pál táblabírónak, „ki szinte semmivel sem bír határunkon, a

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Uo. 10. cs. 236/1789.

⁶⁰ Uo. 4/a cs. 90/1827.: örökváltsági iratok.; SZEREMLEI S.: i. m. III. 470.

⁶¹ VARGA J.: i. m. 66.

⁶² CsmL: Hmvh., tan. jkv. 1840. május 7.

⁶³ Uo.

⁶⁴ Uo. tan. jkv. 1837. április 8.

⁶⁵ Uo. tan. jkv. 1838. június 8.; 1. még: tan. jkv. 1839. november 11.

⁶⁶ Uo. tan. jkv. 1840. június 16.

⁶⁷ Uo. tan. jkv. 41/1845. június 3.

pusztán mégis juha és szarvasmarhája jár”.⁶⁸ Az utóbbi mint egy helybeli nemes majdani örököse próbált jogcímet szerezni a közlegelő használatára.

A városnak az egyezkedési tárgyalások alatt rendszeresen foglalkoznia kellett a felsoroltakhoz hasonló esetekkel, ezekhez járultak még azok a kihágások, amelyeket a helybeli állattulajdonosok követtek el. A tanács időnként kénytelen volt megismételni rendelkezését a juhok kitiltásáról, ellenkező esetben „a marhajárásokon talált karamok széjjel hányatni, a juhok pedig onnan kiverettetni fognak”.⁶⁹ Rendszeres ellenőrzésekkel igyekeztek „kiszűrni” azoknak a juhait, akik állataikat adózásra nem írárták fel. Sűrűn előfordult ugyanis, hogy a felíratás után vásároltak nagyszámú birkát, s hozzácsapták azokat a legelő nyájához.⁷⁰ Gyakran a pásztorok rejtegették vidéki lakosok juhait, ökreit, így például egyetlen alkalommal csupán a Kovács ökörfalkáról 55 darab ökröt hajtottak be az ellenőrző városi esküdtek.⁷¹ A pásztorok egyre szigorúbb rendszabásaiban is kifejezésre jutott a hagyományos állattartás válsága, a legeltetési szabályok erélytelensége, a „rég jó szokás” megszűnése.

A városi „communitas” érdeke — összefüggésben az idegenek elleni fellépésekkel — ekkor még erősebbnek bizonyult a szokásrendet felbomlasztani akaró helybeli-ekkel szemben. Amikor néhány juhos gazda idegen kereskedőknek adta el 1840-ben hízott ürüit, s azokat a kereskedők hosszabb ideig a város pusztáján akarták legeltetni, a tanács kimondta: „mint vidékiek jószágait a vásárhelyi legelőn nem tarthatják”, továbbá „a városi lakosoknak egy kis része az egész város keze írásával a városi közlegelőre nem egyezhet”.⁷²

Ilyen körülmények között kezdődtek el és folytatódtak közel egy évtizedig a legelőelkülönözési tárgyalások, amelyeken az eltérő érdekek miatt egyre inkább kiéleződött a földesúr és jobbágysági közötti viszony. Nem törekedtünk e tárgyalások valamennyi mozzanatát, eseményét bemutatni, hiszen Szeremlei Samu kronologikus sorrendbe szedte azokat, s megállapításainak nagy része ma is helytálló.⁷³

Az első egyezkedési kísérletre 1838. október 11-én került sor. A város részéről a 14 tanácstag mellett jelen volt 80 közlakos, akiket a népgyűlésen választottak meg, elsősorban a telkes jobbágysági, armalista nemesek közül kerültek ki.⁷⁴ A megyei küldöttség jelenlétében, amelyet Klauzál Gábor táblabíró vezetett, először az uradalom képviselője terjesztette elő ajánlatát. *A földesúri álláspont* ragaszkodott a törvény előírásaihoz, s jobbágytelkenként — nyolc úrbéres házas zsellért is egy telkesnek számítva — 22 hold legelő (1 hold 1200 négyszögöl nagyságú volt) átadására tett javaslatot, a rétből pedig a legelőilletményhez arányos részesedést terjesztett elő. Ennek elfogadása esetén mindössze 36 652 hold legelő jutott volna a város birtokába, amit az kevesellt. Az uradalom ekkor 26 holdra emelte fel ajánlatát, amely az 1359 $\frac{7}{8}$ úrbéres telek, továbbá az egyházak kezén levő 2 egész telek, valamint a 2425 házas zsellért illető 303 $\frac{1}{8}$ telek után (összesen 1666 sessio) 43 316 holdban állapította volna meg a városi legelő nagyságát.

A város részéről a már említett kétféle álláspont fogalmazódott meg, végül is szótöbbséget a telkek utáni 50 hold illetmény kiadását követelők kaptak. A városi „választmány” egyúttal a város egész határát be akarta vonni az egyezkedésbe, tehát azokat a határrészeket is, amelyeket a földesúr az úrbérrendezés előtt már allodiumához

⁶⁸ Uo. tan. jkv. 38/1845. május 14.

⁶⁹ Uo. tan. jkv. 217/1846. március 26.

⁷⁰ Uo. tan. jkv. 221/1846. május 2.; 231/1846. június 11.

⁷¹ Uo. tan. jkv. 227/1846. május 12.; 224/1846. május 8.; 63/1845. július 16. stb.

⁷² Uo. tan. jkv. 1840. június 29.

⁷³ SZEREMLEI S.: i. m. III. 504. s. köv. 1.-ok.

⁷⁴ CsmL: Hmvh., 10. cs. 213/1838—1844.

csatolt: Derekegyházát, Rárósnak és Mágocsnak felét, Sámsonnak $\frac{1}{4}$ -ét, Újvárosnak $\frac{1}{3}$ -át, Mártélyt, Kenyerét, Szikáncsot, Körtvélyest, továbbá a „közben-közben elfoglalt apróbb részeket”. A rétből a földesúr kezén hagyták volna azokat a részeket, „amelyek abból most a Méltóságos Uraság különös birtokában vagynak,... a többiek pedig a városnál maradjanak”.⁷⁵ E javaslatukat ekkor még azzal indokolták, hogy „ennek a nagy tömeg népnek egyéb kenyér s adó pénz keresete a marhatartáson kívül nem volna”.⁷⁶

Az uradalom képviselője a város ajánlatát elfogadhatatlannak minősítette, „nemcsak azért, mert azáltal a Méltóságos Uraság a legelőből... egészen kizárattatna, hanem azonkívül többi birtokaiból is”.⁷⁷ A város ekkor jogainak bizonyítására felmutatta Károlyi Sándor 1727. évi egyezséglevelét,⁷⁸ az 1772. évi urbáriumot és az akkori, úrbéres pereskedés nyomán született 1776. évi helytartótanácsi végzést. A megyei küldöttség elutasítva a város álláspontját kijelentette: az 1727. évi egyezség erejét veszítette, mivel „az Urbárium Könyv a legelőt a Méltóságos Urasággal közösen lenni tartja, s abból a Méltóságos Uraságot az 1776-ik évi felsőbbi rendelet sem zárja ki”.⁷⁹ A város ekkor azt igyekezett bizonyítani, hogy 1772-ben az uradalmi jószágok még nem a városi legelőn, hanem Derekegyházán és más elszagattott részen legeltek, s csak azután, a város gyakori panaszai ellenére kerültek a „közönséges legelőre”, s e foglalatások révén tovább csökkent a jobbágyságot megillető legelőterület.

Miután a telkek utáni járandóság meghatározása nem vezetett eredményre, *előtérbe került a város másik álláspontja*, ennek megfelelően a „mostani legelőből” 3 ezer hold átengedését határozták el. Az uradalom képviselője ezt az ajánlatot sem fogadta el, mert a földesúri követelés 26 000 holdra terjedt ki, a rétből pedig a Mártélyi lapost, Körtvélyest, Barcsi rétet, Atkát óhajtotta az uraság részére elkülöníteni.

Az álláspontok az első egyezkedési kísérlet harmadik napján (október 13-án) csekély mértékben közeledtek egymáshoz, a város ekkor a legelőből 7000 holdat, a rétből pedig Körtvélyesen kívül Mártély átengedését ajánlotta fel, az uradalom képviselője azonban mindezt „csekély ajánlat”-nak tartotta. Eredménytelenül zárult tehát az első egyezkedés, csupán az álláspontok tisztázódtak, egyértelművé vált, hogy mind-egyik fél a határ nagyobbik részét akarja magának megszerezni. Már ekkor elhangzott a város igénye az „eredeti földabrosz” (Vertics-féle térkép) és az 1776. évi úrbéri per iratanyagának megismerésére. A megyei küldöttség ezt a kérést meghallgatva felszólította az uradalmat, az újabb tárgyalások kezdetéig hozassa le Pestről, a Károlyi család levéltárából a Vertics-féle térképet.⁸⁰ A város változatlanul arra törekedett, hogy a térképre támaszkodva — megyei felügyelettel — előbb egészítsék ki az időközben aloldiálissá változtatott területekkel a vásárhelyi határt, s csak azután jelöljék ki a földesúri és a városi legelőt.

1839-ben két alkalommal *folytatódott az egyezkedés*. Május 16-án Klauzál Gábor figyelmeztette a város képviselőit: az egyezségből haszna származik, mivel „az elkülönítés után a városi lakosság az uradalommal együtt nem lehetetne, hanem a közös

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ SZEREMLEI S.: i. m. III. 259.; TÁRKÁNY SZÜCS E.: i. m. 69.; CsmL: Hmvh., tanácsi ir. 1. cs. 130/1756.; legelő. ir.: „Gróf Károlyi Család, mint Földesúr Fölperessége alatt... indított legelőelkülönözési pernek... ellentálló Törvényes akadályok.” Károlyi Sándor taksás jobbágyságainak valamennyi „pusztáját” átengedte 1727-ben, csupán Derekegyházát tartotta meg magának.

⁷⁹ CsmL: Hmvh., 10. cs. 213/1838—1844.

⁸⁰ Uo.

legeltetés örökké megszűnne”.⁸¹ A felszólítás ellenére a város ekkor már egyértelműen *kétségbe vonta a földesúr legeltetési jogát*. A Helytartótanács sokat említett 1776. évi végzésének ismeretében kijelentette: „már a legelői elkülönözés meg is történt.”⁸² Vélt igazát az egykori végzés következő soraira alapozta: „a legelő mezőre nézve a megye törvényszékének azon határozata, hogy ezen város lakosainak, mint akiknek tágasabb legelő mezőre elkerülhetetlenül szükségük van, azon állapotban, melyben most van, megmaradjon, helyben hagyatik.”⁸³

E tanulmány keretei nem teszik számunkra lehetővé, hogy az úrbéri per valamennyi mozzanatát feltárjuk, ezért csupán a legfontosabb körülmények felvázolására szorítkozhatunk. A per nagyobb távlatú háttérét Károlyi Ferenc 1756. évi úrbérrendezési kísérlete szolgáltatja, amikor a földesúr egyoldalúan felmondta a város kedvező helyzetét biztosító taksás viszonyt, s jobbágyságait „örökös jobbággyként” súlyosabb szolgáltatásokra, mindenekelőtt a gyűlölt robotolásra akarta szorítani. Együttal olyan határrészeket csatolt kiépülő majorságához, amelyeket addig a város szabadon használhatott. A jobbági ellenállás engedményekre kényszerítette a földesurat, ez a meg-hátrálás azonban rövid ideig tartott, ugyanis az 1767. évi úrbéri rendelet végrehajtásával Hódmezővásárhely végleg elvesztette kedvezőbb helyzetét (1772), s a jobbágy-falvakhoz hasonlóan úrbéres szolgáltatások teljesítésére kényszerült.⁸⁴ Legnagyobb sérelme a „szegényebb adózó népnek” az volt, hogy az urbárium céljával ellentétben a terheket aránytalanul szabta meg, nem volt tekintettel a teherviselő képességre. A módosabb telkesek nagyszámú marháik után szolgáltatásokra nem kényszerültek, csupán telki állományuk nagysága alapján tartoztak a földesúri terheket teljesíteni. A szegényebb rétegeknek a közlegelő hasznából kevés jutott, a házas zselléreket pedig állataik után fűbér szedésével is sújtotta a földesúr. A kettős kizsákmányolás — a földesúri és gazdaparaszti — vezetett a Dajka János vezette mozgalom kibontakozásához közvetlenül az úrbérrendezés után.⁸⁵ Mária Terézia ennek hatására utasította a megyei törvényszéket, hogy a nép panaszainak jogosságát vizsgálja meg, s arról tegyen jelentést. Így született meg az 1776. évi helytartótanácsi végzés, amelynek végrehajtását a vármegyére bízták. A Helytartótanács felszólította a földesurat: a jelentős maradvány-földekből úrbéres telkek kialakításával egészítse ki a jobbágytelkeket 1359 $\frac{7}{8}$ sessiora, s azokból elsősorban a nagyszámú házas zselléreket elégítse ki, másrészt eltiltotta a jobbágyok állattartását nehezítő foglалásoktól és a fűbér szedésétől. A helytartótanácsi rendelet miközben kötelezte a megyét arra, hogy „az adó telek nevelésén” munkálkodjék és a pusztá népesítését ösztönözze az „oly nagy kiterjedésű földeken”, nem vonta kétségbe — az úrbéri rendelet alapján nem is tehetette — a földesúr közlegeltetési jogát, csupán az állami adóalap bővítését, illetve védelmét szorgalmazta a földesúri önkényeskedéssel szemben. A határozat azonban papíron maradt, jól tükrözi ezt az a körülmény, hogy a földesúr a telepítéseket nem hajtotta végre, a remanenciából úrbéres telkek helyett árendás sessiókat alakított ki stb. Ebben szerepet játszott a vásárhelyi jobbágyok ellenállása is, akik nem vállalták az úrbéres telkekkel együttjáró terheket: „Innen történt tehát — írta Gosztznyi Sándor uradalmi főcális a vármegyének —, hogy némely úrbéres jobbágy, ki a fizetést könnyebbnek vélte, földjét árendába íratta, amit a tisztség sem ellenzett.”⁸⁶

⁸¹ Uo.

⁸² Uo.

⁸³ Uo. legelő. ir.: „Az 1776-ik évi perbeli Királyi leg Felsőbb határozat.”

⁸⁴ TÁRKÁNY SZÜCS E.: i. m. 117.; HANZÓ L.: i. m. 5.; VÖRÖS KÁROLY: A parasztság útja a polgári forradalomhoz. Történelmi Szemle, 1973/1—2. sz. 220.

⁸⁵ HANZÓ L.: i. m. 5—12.; ECKHART F.: i. m. 100—104.; SZEREMLEI S.: i. m. III. 357—370.; TÁRKÁNY SZÜCS E.: i. m. 76—78.

⁸⁶ CsmL: Hmvh., legelő. ir.: Gosztznyi Sándor uradalmi főcális előterjesztése a vármegyéhez.

E kényszerű kitérés után visszatérve az 1839 májusában folytatott egyezkedésre megállapíthatjuk, hogy az uradalom a földesúr közlegeltetési jogát egyrészt az urbáriumra, másrészt az 1832—36. évi törvényekre támaszkodva védte. Ragaszkodott korábbi követeléséhez, a külső legelőből 24 000, a belsőből 1000, a rétből pedig 5000 hold átadását kérte, vagy pedig minden telek után 30 hold illetmény kiadását ajánlotta fel. A vármegye nem fogadta el az utóbbi javaslatot, felszólította a feleket, kölcsönösen tegyenek engedményt egymásnak, s maradjanak a meghatározott nagyságú legelő-rész kiszabása mellett. Ennek elősegítése érdekében elrendelte az uradalomnak eső határrész kitűzését, hogy a város meggyőződhessen a földesúri legelő kiterjedéséről és a várost illető részről.

1839. november 3-án, immár a *harmadik egyezkedési terminus alkalmával*, a város úgy vélekedett, hogy „a kijelölt darabrész az egész pusztának majdnem csak nem a fele részét teszi, jóságára nézve pedig annál, ami a városi község részére maradna, sokkal többet ér, mivel a pusztának a legjobb és leghasznosabb része esnék el”.⁸⁷ Az uradalom képviselője ugyanekkor elutasította a térkép és a peres iratok kiszolgáltatását, mivel „ő Méltóságok átaljában egyezni kívánván, se a pörnek, se a mappának előmutatására a barátságos egyezés útján, mint szükségtelen documentumokra, nem hajlandók”.⁸⁸ A város azonban továbbra is ragaszkodott az egyezkedés feltételeként az említett iratok bemutatásához, az uradalom halogató taktikája ugyanis megerősítette azt a gyanúját, hogy „már egyszer a földes uraság a legelő használatából bírói ítélet által kizárattott, a legelőelkülönözésnek helye nem lehet”.⁸⁹

A barátságos egyezés megkötésének újabb megghiúsulása arra készítette a város vezetőit, hogy megváltoztassák eddigi álláspontjukat. Ebben döntő szerepet játszottak azok a „folyamodványok”, amelyekben az állattulajdonosok a földesúri legeltetés kiterjesztésének megakadályozását sürgették.⁹⁰ Miként láttuk, az uradalom az 1832—36. évi törvény kihirdetése és az egyezkedés megkezdése óta egyre több állatot legeltetett a pusztán, újabb juhszíneket, kutakat építtetett. A legelő részint uradalmi cselédek jószágaival, részint uradalmi juhnyájakkal évenként „annyira el szokott borítatni”, hogy azok miatt a lakosság igavonó jószágai mindinkább kiszorultak addig háborítatlan járásaikból.⁹¹ A legelőelkülönözés befejezését sürgetők emellett az elburjánzó földvásárlások megszüntetését várták az egyezségtől.

1841. június 3-án a város eltekintett a követelt dokumentumok bemutatásától, egyúttal 12 000 hold nagyságú legelő átadását ajánlotta az uradalomnak, továbbá hajlandó volt lemondani a Mártélyi laposról és Körtvélyesről.⁹² Az uradalom képviselője azonban nem tett további engedményt, arra hivatkozott, hogy a gróftól „semmi újabb utasítást nem kapott, elébbeni kíváratjából semmit sem engedhet”,⁹³ s marad korábbi ajánlata, a telkek utáni 30 hold kiadása mellett.

Ezzel *lezárult a barátságos egyezkedési tárgyalások időszaka*, miközben megérlelődtek a legelőelkülönözési per feltételei. Ezek közül a *juhszínek ügyében* kibontakozott pereskedést kell megemlítenünk. A vármegye eltiltotta a földesurat a további terjeszkedéstől, egyúttal elrendelte a pusztán emelt juhszínek eltávolítását.⁹⁴ Károlyi György azonban törvényes óvást emelt e végzés ellen a Helytartótanácsnál, amely

⁸⁷ Uo. tanácsi ir. 10. cs. 213/1838—1844.; tan. jkv. 1839. szeptember 3.

⁸⁸ Uo. tanácsi ir. 10. cs. 213/1838—1844.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ Uo. tan. jkv. 1839. november 11.; 1840. április 9.; tanácsi ir. 10. cs. 213/1838—1844.

⁹¹ CsmL: Hmrvh., tanácsi ir. 10. cs. 213/1838—1844.

⁹² Uo.; SZEREMLEI S.: i. m. III. 509.

⁹³ CsmL: Hmrvh., tanácsi ir. 10. cs. 213/1838—1844.

⁹⁴ Uo. tanácsi ir. 10. cs. 177/1843., 215/1844.; SZEREMLEI S.: i. m. III. 516—517.

megsemmisítette a megye határozatát és a „rendes úrbéri per útjára” tette át a város sérelmének vizsgálatát.⁹⁵ A vármegye védte saját döntését, szembeszegült a helytartó-tanácsi leirattal, egyúttal megbízta országgyűlési követeit, hogy az országgyűlésen terjesszék elő a megyei álláspontot.⁹⁶ A liberális és konzervatív erők összeütközéséből az utóbbiak kerültek ki győztesen, amikor a királyi leirat megsemmisítette az országgyűlés végzését, amelyben az a juhszínek eltávolítását fogadta el.⁹⁷

A város ezzel egyidőben, maga mögött érezve a megye támogatását, határozott intézkedéseket hozott földesura ellen, elrendelte a külső legelőn ásatott kutak megsemmisítését. Sor került a legeltetési rend újabb szabályozására is, de a korábbi gyakorlattól eltérően a város vezetői ezúttal nem kérték az uradalom jóváhagyását.⁹⁸

Az uradalom 1844. február 23-án bejelentette, miután a város évek óta nem tett lépéseket, valójában a földesúri érdekeknek megfelelő engedményeket, peres útra „viszi” a legelőelkülönözés ügyét. A város elutasította az igazságtalan vádakát, kijelentette: egyedül az uradalom felelős a békességes egyezkedés meghúsalásáért, mivel nem szolgáltatta ki a kért iratokat és térképet, s az egyezkedés időszakában „csak foglalásait, juhszínépítését, legeltetése terjeszkedését üzte”.⁹⁹ Március 5-én népgyűlésen jelentették be a per kezdetét, amelyen a lakosság elítélte az uradalom „törvénybeütköző” lépéseit, egyúttal felhatalmazta a tanácsot a város jogainak védelmére, a per városi bizonyító anyagának beszerzésére.¹⁰⁰

A kibontakozó per egyoldalúan a földesúri érdekek érvényesülését tükrözi, így a város meghallgatása nélkül született meg 1845 elején az úriszéki ítélet, amely annak a földesúri véleménynek adott hangot, hogy nincs törvényes akadálya a peres úton történő elkülönözésnek. A város erőfeszítései arra irányultak, hogy bebizonyítsa, bírói ítélettel már megtörtént az elkülönözés, ezért egy újabb elkülönözésnek nincs jogalapja. Az 1832–36. évi törvény azon pontjából indult ki, amely kimondta: a földesurat azokban a helységekben nem illeti meg a legelőből való részesedés, ahol az úrbárium behozatala előtt vagy azt követően szerződéssel lemondott a legelő használatáról, illetve ahol már szabályozó per ítélete tiltotta el a közlegelő haszonvételeitől.¹⁰¹ A város a Helytartótanács 1776. évi végzését ilyen ítéletnek tekintette, amelyben a város kizárólagos legeltetési jogát elismerte, tehát per útján kizárta a közlegelő használatából a földesurat, csak a város egykori vezetőinek engedékenységéből léphetett ki állataival a majorsági területekről. A megyei tisztviselők előtt tett tanúvallomások is a város kizárólagos legelőhasználatát támasztják alá, hiszen „valahányszor az uradalmi marhák a most elkülönöztetni kért legelőre kijöttek, mindannyiszor meg is zálogoltattak”¹⁰² — olvashatjuk a város indokai között.

Az úriszéki ítélettel szemben a város „legfelsőbb helyen”, a királyi kancelláriánál, illetve a királynál keresett törvényes védelmet, ismételten kérte az 1776. évi per iratanyagának, mint legfőbb bizonyítéknak, kiadását. Hiába született azonban e fórumokon „pártfogó” állásfoglalás, a végrehajtás során a város „beleütközött” a feudális jogszolgáltatás áthatolhatatlan labirintusába. A kért iratok kiadását a Helytartótanács megtagadta, csupán annyit sikerült a városnak elérnie, hogy az egyoldalúan

⁹⁵ CsmL: Hmvh., tanácsi ir. 10. cs. 215/1844.; SZEREMLEI S.: i. m. III. 516.

⁹⁶ CsmL: Hmvh., tanácsi ir. 10. cs. 215/1844.

⁹⁷ SZEREMLEI S.: i. m. III. 518.

⁹⁸ CsmL: Hmvh., tanácsi ir. 10. cs. 217/1844.: az uradalom a vármegyéhez fordul panaszával: „Vásárhelyen hír szerint az Előljárásnál jelenleg oly városi végzés létezik, mellyel az itteni Földes Uraság közlegelőn fennálló minden kútjainak erőszakos lebontása és használhatatlanná tétele a Tanácsra bízott.” A vármegye ekkor eltiltotta a várost „minden erőszakolás tételétől”.

⁹⁹ Uo. tanácsi ir. 10. cs. 215/1844.; 213/1838–1844.

¹⁰⁰ Uo.; tan. jkv. 1844. július 6.; július 8.

¹⁰¹ VARGA J.: i. m. 65.: CsmL: Hmvh., tanácsi ir. 161/1843.

¹⁰² CsmL: Hmvh., legelő. ir.: tanúvallomások.

hozott úriszéki ítéletet megsemmisítve a megyei törvényszékhez került újból a legelő-elkülönözési per.¹⁰³

A város időközben az örökváltsági egyezkedés felújítására tett kísérletet földesuránál, azonban elutasító választ kapott: mindaddig „a városnak örökváltságát megengedni nem hajlandók..., míg a legelő elkülönözve és végrehajtással sikeresítve nem lesz”.¹⁰⁴ A földesúri taktikához tartoztak egyúttal olyan lépések is, mint a bérletek felmondása, a robotnapok számának növelése, a városi önkormányzat jogainak csorbítása stb. E lépések mögött az a határozott szándék húzódott meg, amely a város egységének megbontását célozta, amit az 1840-es évek derekán bekövetkező ínséges évek hatására sikerült is elérnie. 1846 februárjában a tanács egyezkedési készségről tett tanúbizonyságot, elhatározta, az örökváltsági egyezkedés folytatása érdekében is visszalép a Károlyiak további törvénybe idézésétől.¹⁰⁵ A per folytatását azonban már nem lehetett megakadályozni, ezzel magyarázható, hogy szinte egyidőben, 1847. április 17-én, illetve április 20-án megszületett a barátságos egyezség és a megye peres ítélete is.¹⁰⁶ Az elkülönözési egyezség azonban, miután jóváhagyása a Helytartótanács részéről 1847. június 1-én megtörtént, hatálytalanította a bírói végzést.¹⁰⁷

Az 1847. április 17-én kötött egyezség kimondta: a közlegelőből minden egyes telek után 32 hold illetmény jár, így az 1666 sessió után 53 312 hold legelő kerül a város birtokába. „Úrbéri legelő címen” a külső legelőből 42 746, a belsőből pedig 10 566 hold illeti a várost. Közös használatban marad a rét, az utakat nem számítják be a városi legelőrészebe, egyúttal a város temetőinek területét kiegészítik 30 holddal, ugyancsak 30 holdat enged át az uradalom „vályogverés céljára”. Megállapították azokat a kisebb térségeket is, amelyek (pl. malom, téglaház stb. környéke) továbbra is majorsági kezelésben maradtak. A városnak kijelölt területeken kívül a határ többi része „egyedül a földesuraság kizáró birtokában marad”. A közös legeltetés 1847. október 1-én megszűnik, ezután mindegyik fél „a maga téreire tartozik visszavonulni”. Az egyezséglevél azzal a bejelentéssel zárult, hogy a felek az elkülönözési perről kölcsönösen lemondanak, s azt „megszűntnek nyilvánítják”.¹⁰⁸

Az egyezség után a városi és földesúri legelők nagysága és aránya a következő volt.¹⁰⁹

	Városi birtok	%	Uradalmi birtok	%	Közös birtok	%	Összesen (= 100%)
Belső legelő	10 566	41,3	15 016	58,7	—	—	25 582 hold
Külső legelő	42 746	53,7	36 824	46,3	—	—	79 570 hold
Rét	—	—	—	—	23 344	—	23 344 hold

¹⁰³ SZEREMLEI S.: i. m. III. 538.; CsmL: Hmvh., legelő. ir.: a város folyamodványa V. Ferdinándhoz 1846. június 28-án.

¹⁰⁴ CsmL: Hmvh., tan. jkv. 197/1846. február 7.

¹⁰⁵ Uo. tan. jkv. 1846. február 9.: „Bizonyos, hogy a tekintetes K. Tábla előtt folytatandó perünk hosszas menetelő lenne, a legelői pert pedig inkább rövidíteni, mintsem hosszabbítani lenne szükség.”

¹⁰⁶ SZEREMLEI S.: i. m. III. 539—540.

¹⁰⁷ Uo.

¹⁰⁸ CsmL: Hmvh., legelő. ir.: „Város egyessége az Uradalommal 1847. április 17.”; SZEREMLEI S.: i. m. III. 539—540.

¹⁰⁹ CsmL: Hmvh., legelő. ir.: „Város egyessége az Uradalommal 1847. április 17.”; KcsL: 96. Ladula 62/1847., 63/1847., 64/1847.; CsmL: Hmvh., tanácsi ir. 10. cs. 236/1789.

1847. augusztus 8-án népgyűlésen megválasztották azt a városi küldöttséget, amelynek feladata a *legelőkiosztás tervének* elkészítése volt. E „népképviselői testületben” a módosabb telkes jobbágyságok, állattulajdonosok voltak a hangadók, mindez tükröződött az elkészült tagosítási tervezetben is.¹¹⁰

Városi közös használatra kevés földet hagytak meg, s általában az a cél vezette őket, hogy egy-egy telkes jobbágyság minél nagyobb legelőrészt kapjon. A tanyatulajdonosok érdekeit védve megállapították: a helyi körülmények miatt nem lehet a törvényt olyan értelemben végrehajtani, ahogyan az „a legelőbeli illetőségnek a szántó és kasszáló földekkel egy tagban leendő kihasítását rendeli el”. Abból indultak ki, hogy a tanyák birtokosai tetemes költségeket, beruházásokat tettek, ezért a tagosítás végrehajtásával „5—6, vagy talán több helyes jobbágynak nagyszerű tanyája és beruházásai $\frac{2}{8}$ vagy talán $\frac{4}{8}$ telket bíró jobbágynak esnének”. A tagosítás a szántó- és kasszálóterületekkel csupán a puszta- és nyomásszéli tanyaföldek esetében hajtható végre. E földek kihasítása után a belső legelőből a házasszellekeket, a külsőből pedig a telkes gazdákat kívánták kielégíteni. Miután a legelő kisebb részében másodosztályú vízállásos térségekből, szikekből és semlyékekből állt, célszerűnek tartották mind a belső, mind a külső legelőt 2—2 dűlőre osztani, úgy, hogy a másodosztályúból részesülő jobbágyságokat arányosan nagyobb területtel kárpótolják.

Javaslatukat azzal indokolták, hogy a belső legelő a „jövendőre nézve” értékeesebb, mint a külső, továbbá „a csekély vagy semmi erővel nem bíró házasszellér kiszorítván a leírt távolságú (3—5 mérföld, *R. I.*) legelőre, bekövetkeznék az, hogy ő az ott esendő illetőséget annyi távolságra szükséges erő hiányában maga nem művelhetné, hanem kénytelen lenne földes gazda szomszédjainak, és talán ezek által önkényesen meghatározandó díj mellett, haszonbérbe adni”, ez pedig ellenkezne a törvénnyel. Együttal azt is szem előtt tartották, hogy a házasszellekek házukhoz, a telkesek pedig tanyájukhoz legközelebb eső részekén kapják meg járandóságukat. Eszerint a házasszellekeknek, a tarjániakkal kezdve, a belső legelő solti és páléi térségében kezdenék a kiosztást, majd folytatnák a nyomás Rárós, illetve Makó felőli oldalán. A telkes jobbágyságok tanyájuk sorszáma szerint kapnák meg illetményüket, a mártélyi és rárósi oldalon levők a puszta Mágocs felőli részén, a „kutasi tájékon lévők” a puszta közepén, a csomorkányi és makói oldalon birtokos gazdák pedig a puszta Földvár, Sámson és Makó irányában elterülő részein. Azok a gazdák, akiknek több házuk és belső telkük van, kötelesek bejelenteni igényüket, hogy melyik telkük után kívánják legelőjük kihasítását. Kivételt csak a nyomás-, illetve pusztaszéli tanyák tulajdonosai jelentenének, akik tanyaföldjükhöz csatolva kapnák meg illetményüket.

Végezetül egyet értettek abban, hogy a mérnöki munkálatok, legalábbis a belső legelő térségében, 1848 tavaszáig végrehajthatók. A belső legelő mielőbbi kimérésével biztosíthatja a város, hogy a házasszellekek, akiknek úgy sincs állatállományuk, s bizonyára szántani akarják a nekik juttatott parcellákat, „szánhatnak s arathatnak” már a jövő évben. E javaslat megszületésében bizonyára szerepet játszott az elmúlt ínséges évek tapasztalata és a földnélküliek soha nem szűnő földkövetelése. A telkesek legelőjét 1848. október 1-ig tervezték kimérni, mivel „feles lábas jószágaitól még az idén a nem kedvező vásárok miatt meg nem szabadulhattak, kiknek tehát, hogy e megszabadulást kár nélkül tehessék, legalább némelyiknek még a jövő évben legelő mezőre van szükségük”. Amíg azonban illetményüket ki nem mérték, legeltetési arányt kell közöttük megszabni.

1847. szeptember 12-én a népgyűlés elfogadta a választmány fenti előterjesztését, vita csupán a puszta- és nyomásszéli gazdáknak tett engedmény miatt alakult ki, a

¹¹⁰ CsmL: Hmvh., legelő. ir.: a legelő kiosztásának terve 1847. szeptember 10.; ”A H. M. Vásárhelyi kül s belső Legelőjének s Rétjének részletes s összes kiszámítása.”

jelenlevők többsége azonban helybenhagyta a tervezetet. Ezek után került sor 1847 szeptemberének végén a városi és a földesúri legelő elkülönítésére, a határjelek felállítására.¹¹¹ Október 5-én Szabó László uradalmi fiscális már arról tudósíthatta földesurát, hogy a városnak bizonyos kiegészítésekkel ténylegesen 53 362 hold legelőt adtak át, továbbá október 1-vel a közös legeltetést megszüntették, elárvoltatták kölcsönösen a juhászknynyókat, saját legelőjükre hajtották át állataikat.¹¹²

Látszólag mindkét fél elégedett volt az egyezkedéssel, hiszen a város „hálás szívvel” köszönte meg földesura „atyai jóságát”, mivel a szomszédos helységekkel ellentétben a törvényben előírt 22 hold helyett 32 holdban adta ki jobbágysai illetményét.¹¹³ Valójában a közlegelő elkülönítésének módja magán viselte mindazokat az *ellentmondásokat*, amelyek országosan is megfigyelhetők voltak. Ezek közül összefoglalásként csak a legfontosabbakat emeljük ki. A törvény végrehajtása egyértelműen a földbirtokos Károlyiaknak kedvezett, hiszen a legelő elkülönítésével hatalmas kiterjedésű, mintegy a határ felét kitevő magánlegelőhöz jutottak, miközben a város lakosai ezután arra kényszerültek, hogy az addig használt közös legelőket pénzért bérbe vegyék.¹¹⁴ Legsúlyosabb helyzetbe a háznélküli zsellérek kerültek, a legelőelkülönözési törvény alapján e bő határú mezővárosban is kizárták őket a legelőhasználatból. A mintegy másfélezer háznélküli zsellérfamilia elegendő munkaerőt biztosított a helybeli gazdagparasztnak és a földesúri majorságoknak. Cselédként, bér munkásként a kizsákmányolt agrárproletariátus sorait gyarapították.¹¹⁵

A földesúr „atyai jósága” abban nyilvánult meg, hogy a törvény fogyatékoságait és a városi társadalom megosztottságát kihasználva érvényesítette legeltetési jogát olyan határrészekben is, ahol addig e joggal nem élt. Miközben az egyezkedés idején a törvény szellemének védőjeként tetszelgett jobbágysai előtt, már eleve kevesebbet ígért, mint amennyinek kiadásához az örökváltsági tárgyalások kezdetekor, az 1820-as évek végén hajlott. A gazdálkodás célszerűségét hangoztatva a határ legjobb részeit kívánta magának kihasítani, s e vágya a végrehajtással teljesült is. A Károlyiak sem tértek el osztályérdekeikhez ragaszkodó nagybirtokos társaiktól, amikor taktikájukat a mindenkorai helyzethez igazítva hol az örökváltsági egyezkedés folytatásának megtagadásával, hol a bérletek és egyéb kedvezmények megvonásával próbálták akaratukat jobbágysaikkra kényszeríteni.

¹¹¹ Uo. legelő. ir.: az 1847. szeptember 12-én tartott népgyűlés jegyzőkönyve.; 1847. október 5-én keltezett jelentés a legelőelkülönözés végrehajtásáról.

¹¹² Uo.; SZEREMLEI S.: i. m. III. 542—543.

¹¹³ CsmL: HmVh., legelő. ir.: „Város egysége az Uradalommal 1847. április 17.”; SZEREMLEI S.: i. m. III. 540.; A szomszédos Orosházán 18 holdban állapították meg peres úton a jobbágysai járandóságát. I. NAGY GYULA (szerk.): Orosháza története. Orosháza 1965. 291.

¹¹⁴ KcsL: 111. Ladula: Haszonbérleti szerződés, 1848. április 11.; I. még: VARGA J.: i. m. 68.

¹¹⁵ CsmL: HmVh., tan. jkv. 79/1845. augusztus 3.; HANZÓ L.: i. m. 18.

DURCHFÜHRUNG DES GESETZES ÜBER WEIDEABSONDERUNGEN IN
HÓDMEZŐVÁSÁRHELY
(1836—1847)

Der Verfasser stellt den Empfang des Weideabsonderungsgesetzes in Hódmezővásárhely zwischen 1832—1836. dar. Er schildert im weiteren die Umstände, infolge deren das Gesetz von den einzelnen gesellschaftlichen Schichten verschiedener Art angenommen wurde. Die feldlosen Kätner hofften auf Feld, die Bauern mit Grundstück hofften aber auf ein Recht, das ihnen den Gutsherren gegenüber den ausschliesslichen Gebrauch der Gemeinweide sichern würde. Den Hintergrund ihrer Bestrebungen bildete ein Verlangen: man solle mit den Gemeinwirtschaften aufhören und die Absonderungen vollziehen, denn die Entwicklung verlangt diese Änderungen.

Der Aufsatz banachrichtigt über die Erweiterung der Gutsherr-Meierhöfe. Gegen 1810. erhöhte die Nachfrage nach Wolle und Rindvieh. Im Zusammenhang damit erschienen überall die Schafherden der Gutsherren. Verkürzung der Gemeinweiden bedeutete auch die Erscheinung der Rindvieh der Pachtmieter: Adelige aus Komitat, herrschaftlicher Offiziere und ländlicher Händler. Infolge der Güterproduktionsentwicklung wurden die Leibeigenen der Stadt differenziert. Dazu kam noch der ungleiche Gebrauch der Gemeinweiden. Für die Feldlosen wurde der Gebrauch der Weiden beschränkt. Dieser Umstand wies darauf hin, dass die Massnahmen des Stadtrates die Interessen der Rindviehbesitzer beeinflussen.

Der Verfasser zeigt die friedlichen Verhandlungsversuche zwischen 1838—1844. Er führt dann den Leser weiter bis zu der Notwendigkeit, als der Prozessweg gewählt wurde (1844—1847). Durch viele neuen Angaben schildert der Verfasser die Ausbreitung der Gutsherr-Meierhöfe, die sich auch während der Verhandlungen vollzog. In diesem Prozess stiessen die Interessen der Gutsherren und die ihrer Leibeigenen zusammen. Die Verhandlungen zogen sich in die Länge und infolge dessen siegten die Interessen der Grundstück- und Rindviehbesitzer. Vor dem Abschluss des Prozesses erkannten Letztere das gutsherrliche Weiderecht und im Jahre 1847. schlossen ein Abkommen über die Weideabsonderungen. Dieses schrieb die Weidebezüge für ein Grundstück — statt dem im Gesetz vorgeschriebenen 22 Joch — nach 32 Joch vor. So geriet 53 362 Joch in städtlichen Besitz, während die Familie Károlyi verfügte von dieser Zeit ab über riesige Privatweiden.

TARTALOM

<i>Szántó Imre: A katolikus falusi kisiskolai oktatás helyzete Magyarországon a XIX. század első felében</i>	3
<i>Rákos István: A legelőkülönözési törvény végrehajtása Hódmezővásárhelyen (1836—1847)</i> ..	51

Felelős kiadó: DR. CSUKÁS ISTVÁN, a Bölcsészettudományi Kar dékánja
Műszaki szerkesztő: DR. GAÁL ENDRE
A kézirat nyomdába érkezett 1978-ban, megjelent 1979-ben
425 példányban, 5 A/5 ív terjedelemben
Készült monószedéssel, íves magasnyomással a MSZ 5601—59
és az 5602—55 szabvány szerint
78-2546 — Szegedi Nyomda
Felelős vezető: DOBÓ JÓZSEF igazgató